

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**MOLLA CÎVEN
VE ET-TEFSÎRÂTÜ'L-AHMEDİYYE
ADLI AHKÂM ÂYETLERİ TEFSİRİ**

Yüksek Lisans Tezi

MURAT CHOMAEV

İstanbul, 2014

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**MOLLA CÎVEN
VE ET-TEFSÎRÂTÜ'L-AHMEDİYYE
ADLI AHKÂM ÂYETLERİ TEFSİRİ**

Yüksek Lisans Tezi

MURAT CHOMAEV

Danışman: Yrd. Doç. Dr. MUHAMMET ABAY

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK
LİSANS öğrencisi MURAT CHOMAEV'ın MOLLA CİVEN VE ET-TEFSİRATÜ'L-
AHMEDİYYE ADLI AHKAM AYETLERİ TEFSİRİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim
Kurulunun 27.05.2014 tarih ve 2014/19-34 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği /
oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 30.06.2014

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1. Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. MUHAMMED ABAY
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. ÖMER ÇELİK
3. Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. AHMET KARATAŞ

Molla Cîven ve et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye Adlı Ahkâm Âyetleri Tefsîri

Öz: İslam âlimleri, başlangıçtan itibaren Kur'an'ın farklı yönlerine eğilmiş ve bu konuda eserler telif etmişlerdir. Bu yönlerden birisi de Kur'an'da Ahkâm ifade eden âyetlerin Tefsîridir. Tarih boyunca Ahkâm âyetlerini Tefsîr eden çok sayıda Tefsîr yazılmış, müfessirler bu Tefsîrlerde genellikle kendi mezhep görüşlerinin savunmasını yapmışlardır. Hanefi mezhebinin görüşlerini savunmak üzere yazılan Ahkâm Tefsîrlerinden birisi de Molla Civen tarafından yazılan et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye adlı Tefsîrdir. Bu Tefsîrin Ahkâm âyetleri Tefsîrleri arasındaki yerini ve önemini ortaya çıkarabilmek için önce müellifin biyografisi üzerinde durulmuş, daha sonra da Tefsîrin tahlili yapılmıştır. Buna göre Molla Civen, Hindistan'da İslam hakimiyetinin zirvede olduğu bir dönemde, 1638-1718 tarihleri arasında yaşamış, genç yaşta hocalığa başlamış, devrinin sultanına hocalık yapmış bir fakihtir. et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye isimli Ahkâm âyetleri Tefsîrini yazmaya 16 yaşında iken başlamış, 1665 senesinde 27 yaşında iken son şeklini vermiştir. Molla Civen bu Tefsîrinde klasik metotlara bağlı kalmış, ancak seleften gelen rivayetlere ağırlık vermiştir. Daha ziyade Hanefi mezhebini destekleyen görüşleri tercih etmiştir. Molla Civen Ahkâm âyeti mefhumunu daha geniş ele almış ve Kelâm ilminin alanına giren âyetleri de Ahkâm âyeti olarak Tefsîr etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Molla Civen, et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye, Ahkâm Tefsîri, Fıkhi Tefsîr.

Molla Ciwan

and His Work al-Tafsirat al-Ahmadiyya on Legal Verses Exegeses

Abstract: From the beginning of the Islamic history, Islamic scholars have studied on different aspects of the Quran and have written books about them. One of those aspects is the interpretation of verses that have legal content. There are voluminous tafsir (exegesis/interpretation of the Quran) books about “legal verses” (ayat al-Ahkâm) in which scholars usually defend the views of their schools. Al-Tafsirat al-Ahmadiyyah by Molla Ciwan is one of those tafsir books that has been written to defend the Hanefite perspective. In this study, first of all, the biography of the author is treated and afterwards his work is analyzed to expose the position and importance of that work. Molla Ciwan lived in India between 1638 and 1718, when the Muslims were culminating in their sovereignty of the region. He began to work as a teacher at an early age and became the teacher of the Sultan. He started to write his al-Tafsirat al-Ahmadiyyah at the age of 16 and finished in 1665 at the age of 27. Molla Ciwan followed the classical methods in his tafsir, while he mentioned many reports from the earlier scholars (salaf). Most of the time, he chose the views that support the Hanefite position. Besides, Molla Ciwan took the concept of “legal verses” (ayat al-Ahkâm) in a broader sense and he interpreted the verses about theology among legal verses as well.

Keywords: Molla Ciwan, al-Tafsirat al-Ahmadiyyah, legal verses, legal exegesis of the Quran.

ÖNSÖZ

İslam âlimleri, başlangıçtan itibaren Kur'an'ın farklı yönlerine eğilmiş ve bu konuda eserler telif etmişlerdir. Bu yönlerden birisi de Kur'an'da Ahkâm ifade eden âyetlerin Tefsîridir. Kur'an'ın bilhassa Medine döneminde nazil olan âyetlerinde müslümanların ibadet ve sosyal hayatlarını tanzim eden pek çok emirler ve yasaklar bulunur. Bazı müfessirler özel olarak, ibâdât, muamelât ve ukûbât vb. kategoriler altında zikredilen bu mahiyetteki âyetlerin Tefsîriyle meşgul olmuş, bu konularda delil olabilecek âyetlerden hükümler çıkarmaya çalışmış ve bu bakış açısıyla Tefsîrler telif etmişlerdir. Bu tür Tefsîr telifinde müfessirlerin maksadı kimi zaman Kur'an'daki Ahkâmı, usûl kâidelerini ve prensipleri ortaya koymak olurken kimi zaman da bağlı olduğu mezhebin görüşlerini destekleyen sonuçlar çıkarmak olmuştur. Hanefi mezhebinin görüşlerini savunmak üzere yazılan Ahkâm Tefsîrlerinden birisi de Molla Cîven tarafından yazılan et-Tefsîratü'l-Ahmediyye adlı Tefsîrdir.

Molla Cîven genç yaşta hocalık seviyesine yükselmiş, bilhassa Menâr şerhi medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş önemli bir şahsiyet olmasına rağmen akademik çalışmalarda kendisine yeterince yer verilmemiştir. Bu da onun akademik camiada mechul kalmasına sebep olmuştur. Dikkati çeken bir başka husus da, Tefsîrini çok genç yaşta yazmış olmasıdır. Genç bir ilim adamının meseleleri nasıl ele aldığı, delilleri ne şekilde tartıştığı, itirazlara nasıl cevap verdiği bizim ilgimizi çeken bir husustur. Ayrıca Hanefî mezhebine mensup olması da, yaşadığımız çevre insanının bu mezhebe mensup olması itibariyle dikkatimizi çeken bir başka yön olmuştur.

Bu Tefsîrin Ahkâm âyetleri Tefsîrleri arasındaki yerini ve önemini ortaya çıkarabilmek için önce müellifin biyografisi üzerinde durulmuş, daha sonra da Tefsîrin tahlil ve tanıtımı yapılmıştır. Önce giriş mahiyetinde fikhî Tefsîr çeşidi ve literatürü üzerinde durularak bu Tefsîr türünün önem verilen ve zengin literatüre sahip bir alan olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde Molla Cîven'in hayatı ve eserleri, yaşadığı dönem ve çevre göz önüne alınarak incelenmiştir. İkinci bölümde de et-Tefsîratü'l-Ahmediyye adındaki Tefsîr eserinden örnekler göstermek suretiyle belirli alanlardaki yaklaşımı ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında yardımlarını gördüğüm arkadaş çevreme, bilhassa çalışmanın olgunlaşmasında yol gösterici tavsiyelerde bulunan ve bu hale gelmesinde büyük katkısı olan danışmanın Yrd. Doç. Dr. Muhammet Abay'a teşekkür ederim.

Murat Chomaev
İstanbul, 24.06.2014

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
GİRİŞ KONU, METOT VE KAYNAKLAR	1
I. KONU	1
A. TEFSİR ÇEŞİTLERİ VE FIKHÎ TEFSİRLER	1
a. İsimleri	2
b. Sayısı	2
c. Ele Aldığı Konular	3
d. Tasnif Biçimleri	3
B. FIKHÎ TEFSİR LİTERATÜRÜ	4
II. METOT VE KAYNAKLAR	7
BİRİNCİ BÖLÜM MOLLA CÎVEN'İN HAYATI VE ESERLERİ	9
I. YAŞADIĞI DÖNEMDE SOSYAL ve SİYASİ DURUM	9
II. MOLLA CÎVEN'İN HAYATI	15
III. ESERLERİ	16
A. ET-TEFSİRÂTÜ'L-AHMEDİYYE	16
B. NÛRÜ'L-ENVÂR FÎ ŞERHİ'L-MENÂR	16
C. EŞ-ŞEMSÜ'L-BÂZİGA	16
IV. ET-TEFSİRÂTÜ'L-AHMEDİYYE	17
A. TELİFİ VE ÖNEMİ	17
B. NEŞİRLERİ	19
C. KAYNAKLARI	19
1. Beyzâvî (ö.685/1286)	19
2. Süyûtî (849-911/1445-1505)	20
3. Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî (ö.910/1504-1505)	21
4. ZEMAŞŞERÎ (467-538/1075-1144)	23
5. Sadruşşerîa (747/1346)	24
6. MERĞİNÂNÎ (593/1197)	25
7. HÂMİD MAHMUD EFENDİ (ÇİVİZÂDE DAMADI) (900-985/1494-1577)	27
8. PEZDEVÎ (400-482/1010-1089)	28
9. BUHÂRÎ (730/1330)	29
10. NESEFÎ (710/1310)	29
11. TEFTÂZÂNÎ (722-792/1322-1390)	30
12. İBNÜ'L-HÂCİB (570-646/1175-1249)	32
13. HAYÂLÎ, Şemsüddin Ahmed b. Musa el-Hayâlî (ö.875/1470)	33
14. SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ (740-816/1340-1413)	34
İKİNCİ BÖLÜM ET-TEFSİRÂTÜ'L-AHMEDİYYE'NİN TAHLİLİ	36
I. ET-TEFSİRÂTÜ'L-AHMEDİYYE'DE TEFSİR METODU	36
A. ÂYETİ ÂYETLE TEFSİR ETMESİ	36
1. el-Hücurât Sûresi 9. ve 10. Ayetleri Örneği	37
2. en-Nisâ Sûresi 20 ve el-Bakara Sûresi 229. Âyetler Örneği	37
3. el-Bakara Sûresi 222 ve 223. Âyetler Örneği	39
B. ÂYETİ HADİSLE TEFSİR ETMESİ	40
1. et-Tevbe Sûresi 60. Âyet Örneği	41

2. el-Enfâl Sûresi 60. Âyet Örneği	41
3. en-Nisâ Sûresi 20. ve 21. Ayetler Örneği	42
4. el-Bakara Sûresi 223. Ayet Örneği	43
C. SAHÂBE'NİN İCMASINA DAYANMASI	43
et-Tevbe Sûresi 60. Ayet Örneği	44
D. SAHÂBE VE TÂBİÛN KAVLIYLA TEFSİRİ	45
1. en-Nisâ Sûresi 20. Ayet Örneği	45
2. en-Nisâ Sûresi 25. Ayet Örneği	46
3. el-Mâide Sûresi 6. Ayet Örneği	47
4. et-Tevbe Sûresi 60. Ayet Örneği	48
E. SEBEB-İ NÜZÛLLE AÇIKLAMASI	48
1. el-Bakara Sûresi 222. Ayet Örneği	49
2. el-Bakara Sûresi 223. Ayet Örneği	50
3. en-Nisâ Sûresi 19. Ayet Örneği	51
4. en-Nisâ Sûresi 58. Âyet Örneği	51
5. et-Tevbe Sûresi 84. Ayet Örneği	52
6. en-Nûr Sûresi 27. Ayet Örneği	53
G. NÂSİH-MENSÛH	53
1. Neshin Tanımı	54
2. Mensuhun Çeşitleri	54
3. İnsâ	55
4. Mezhep İmamlarının Nesih Konusundaki İhtilafları	56
5. Ayeti Ayetle Neshetmesi	58
6. Ayetin Neshinde Sahâbe Kavline Dayanması	61
H. KIRAÂT ÇEŞİTLERİYLE TEFSİR ETMESİ	62
1. en-Nisâ Sûresi 19. Ayet Örneği	63
2. el-Enfâl Sûresi 59. Ayet Örneği	64
3. el-Enfâl Sûresi 65. ve 66. Ayetler Örneği	65
4. el-Mâide Sûresi 38. Âyeti Örneği	65
II. MÜELLİFİN TEFSİRİNDEKİ BAZI FIKFÎ GÖRÜŞLERİ	66
A. HANEFÎ MEZHEBİNE MENSUBİYETİ	66
B. EBÛ HANİFE'NİN GÖRÜŞLERİNİ SAVUNMASI	67
C. EBÛ YÛSUF VE MUHAMMED'İN GÖRÜŞLERİNİ ZİKRETMESİ	67
D. DİĞER MEZHEPLERE KARŞI TUTUMU	68
a. Mezhep İmamlarının Görüşlerini Zikretmesi	68
b. İmam-ı Şâfiî'nin Görüşünü Tenkit Etmesi	69
c. Şîa'nın Görüşlerini Tenkit Etmesi	69
E. DEVLET BAŞKANINA İTÂAT HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ	70
SONUÇ	72
BİBLİYOGRAFYA	74

GİRİŞ

KONU, METOT ve KAYNAKLAR

I. KONU

Bu çalışmada Molla Cîven'in Ahkâm ayetlerine dair kaleme aldığı *“et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye fî beyâni'l-âyâti's-şer'iyye ma'a ta'rîfâti'l-mesâ'il-i-fıkhiyye”* isimli Tefsîrinin tahlili ele alınacaktır. Söz konusu eser, müellifin kendi ismine nispetle “Ahmediyye” adıyla şöhret bulmuştur.

A. TEFSİR ÇEŞİTLERİ VE FIKHÎ TEFSİRLER

Nüzûl sürecine şahit olan müslümanlar Kur'ân'ı anlama ve yorumlama noktasında vahyin ilk muhatabı, tebyin ve Tefsîri ile memur olan Hz. Peygamber'in açıklamalarını esas almışlardır.

Başlangıçtan zamanımıza kadar, lügat, belâgat, edebiyat, nahiv, fıkıh, mezhep, felsefe, tasavvuf ve daha pek çok açıdan Tefsîrler meydana gelmiş, bu çeşitli alanlardaki Tefsîrlerde farklı usuller ortaya çıkmıştır.¹

Terim olarak Ahkâmü'l-Kur'ân, “hüküm bildiren Kur'ân âyetlerinin incelendiği bilim dalı ve bu alanda yazılmış eserlerin ortak adı”² diye anlatılır.

Fıkî Tefsîr, Kur'an'ın özellikle amelî hüküm içeren; yani ibadât, muamelât ve ukubâta ilişkin âyetlerini anlama ve yorumlamayı esas alan yorum biçimidir. Fıkî Tefsîr biçiminde kaleme alınmış eserlerin diğer Tefsîrlerden ayrılan yönü de sadece Kur'an'daki amelî hükümleri ortaya çıkarmak amacıyla yazılmış olmalarıdır.

¹ Davut Ayduz, *Tefsîr tarihi, çeşitleri ve konulu Tefsîr*, s. 17.

² Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, s. 17.

Bu eserler, farklı mezhebî ve idiolojik eğilimleri yansıtır. Dolaysıyla fikhî Tefsîr, belli bir ekolden daha çok bir edebiyat biçimi olarak görülmektedir.³

a. İsimleri

Genel olarak bütün Tefsîr eserlerinde Kur'ân'ın Ahkâmına taalluk eden âyetlere temâs edilir. Bu tür eserler, Kurtubî'nin el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân isimli Tefsîrinde olduğu gibi bazen Ahkâm âyetleri Tefsîri olarak algılanabilecek bir isim de taşırlar. Bununla birlikte Kur'ân'ın salt Ahkâmına yönelik müstakil Tefsîrlere de yazılmıştır. Bu Tefsîrlere literatürde "Ahkâmü'l-Kur'ân", "Fıkhu'l-Kur'ân", "Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm" gibi farklı ünvanlarla yer almıştır.

Tefsîr geleneğinde erken dönemlerinden itibaren yazılan fikhî Tefsîrlere pek çoğunda ad olarak Ahkâmü'l-Kur'ân tabiri kullanılmıştır. Tefsîru hamsimî'e âyet, Tefsîru âyâtî'l-Ahkâm ve fıkhu'l-Kur'ân tabirleri de diğer isimlerindendir.⁴

Özellikle Ahkâmü'l-Kur'ân tabiri, bir terim olarak hem bu Tefsîr biçimini hem de Kur'ân'ın içerdiği hükümleri ifade eder.

b. Sayısı

Kur'ân âyetlerinin bütünü hüküm içermemektedir. Hüküm içeren âyetler, daha çok Medenî olan el-Bakara, en-Nisâ ve el-Mâde gibi uzun surelerde yoğunlaşır. Söz konusu âyetlerin sayısı hakkında ihtilafa düşülmüştür. Bu sayı genelde 200 ila 1000 küsur arasında değişmektedir. Cessâs (ö. 371/981), çalışmasında ele aldığı âyet sayısını binin üzerine çıkarmıştır⁵. Gazâlî (ö. 505/1111) ve Râzî (ö. 606/1209) gibi âlimlere göre Ahkâm âyetlerinin sayısı 500'dür. Söz konusu sayının doğrudan hüküm içeren âyetleri yansıttığı yorumu yapılmıştır.⁶ Fakat Suyûrî (ö. 826/1423) gibi buna katılmayanlar, tekrarları içerdiğini düşünenler de vardır.⁷ 500 rakamının Mukâtil b. Süleymân'ın (ö.

³ Mevlüt Güngör, *Kur'an Tefsîrinde Fikhî Tefsîr Hareketi ve İlk Fikhî Tefsîr*, İstanbul 1996, s. 51.

⁴ Güngör, *Kur'ân Tefsîrinde Fikhî Tefsîr Hareketi ve İlk Fikhî Tefsîr*, s. 57, 58.

⁵ Mevlüt Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ı*, Elif Matbaası, Ankara 1989, s. 49.

⁶ Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, II, 6 vd.

⁷ Suyûrî, *Kenzü'l-İrfân fî Fikhi'l-Kur'ân*, s. 29; Sıddık b. Hasen b. Ali el-Hüseynî el-Kinnevcî, *Neylül-Merâm min Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm*, Beyrut 1428/2007, s. 9.

150/767) eserinde başlığa yansıdığı da görülür.⁸ İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148) Ahkâm âyetlerinin sayısını 634 olarak değerlendirirken, son dönem bilginlerinden es-Sâys'e göre bu rakam 300'e varmaz. Tâha Hüseyin (1889-1973) ise Ahkâm âyetleri 200 civarındadır der ve sayıyı çoğaltanların bağlamı aşacak biçimde hüküm çıkardıkları âyetleri saydıklarını söyler.⁹ el-Kinnevcî (ö. 1037/1889) de bu görüştedir.¹⁰

c. Ele Aldığı Konular

Yapılan tespitlere göre Ahkâm âyetleri, sırasıyla ibadetler, aile hukuku, medenî hukuk, ceza hukuku, yargılama usulü, savaş hukuku ve iktisadî-mâlî konularda yoğunlaşmaktadır.¹¹

d. Tasnif Biçimleri

Ahkâm âyetlerinin ulûmu'l-Kur'ân'ın bir konusu olarak incelenip tasnif edilmesinden öte, bizzat fikhî Tefsîrlerin kendi iç tasnifleri daha önemlidir. Bu Tefsîrlerin telifinde hadis musanneflerindeki fıkıh bablarına göre ve Mushaf tertibine göre olmak üzere iki ayrı tasnif biçiminden birinin tercih edildiğini görmekteyiz. Müelliflerin tasnif biçimi konusundaki tercihlerini nihai olarak belli bir esasa bağlamak güçtür. Bu konuda ne mezhebî tercihlerin ne de kronolojik bir farklılaşmanın tam olarak etkin olduğu söylenebilir. Mesela, Hanefî mazhebine mensup Tahâvî (ö. 321/933) eserini fıkıh bablarına göre yaparken yine aynı mezhebe mensup Cessâs (ö. 371/981) mushaf tertibini esas almıştır. Beyhakî (ö. 458/1066) tarafından toplanan Şâfiî'nin (ö.

⁸ Ayrıca h. IV. Asrın ilk yarısında vefat etmiş, İbadilerden Ebü'l-Huvvârî'nin çalışmasını adı da şu şekildedir: *ed-Dirâye ve Kenzü'l-Ğînâye fî Müntehâ'l-Ğâye ve Bulûğu'l-Kifâye fî Tefsîri Hamsi'mi'eti Âye mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, dâru'l-Yakazatî'l-Arabiyye Yayınevi tarafından tahkiksiz biçimde Suriye ve Lübnan'da basılmıştır. Bkz. Ali b. Suleymân el-Ubeyd, *Tefâsîrü Âyâtî'l-Ahkâm ve Menâhicühâ*, Dâru't-Tadmuriyye, Riyad 1431/2010. S. 704 vd. Bu kitabın Mukâtil'in eseriyle hem isim olarak hem de içerik bakımından ileri derece benzerlik arz ettiği görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Ebü'l-Huvvârî Mukâtil'in çalışmasından yararlanmıştı.

⁹ Bu bilgiyi veren el-Bel'id, ahkâm âyetlerinin sayısındaki farklılığın sebepleri konusunda bir değerlendirme yapmıştır. Bkz. es-Sâdık Bel'id, *el-Kur'ân ve't-Tefsîr Kırâ'etün Cedîde fî Âyâtî'l-Ahkâm*, Menşûrâtü'l-Halebi el-Hukukiyye, Beyrut 1424-1425/2004, s. 51.

¹⁰ Kinnevcî, Neylû'l-Merâm min Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm, s. 9.

¹¹ Bedreddin Çetiner, "Ahkâmü'l-Kur'ân", *DîA*, İstanbul 1988, I, s. 551-552.

204/820) Ahkâmu'l-Kur'ân'ı fıkıf bablarına göre kaleme alınmışken yine Şâfiî olan İlkiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110) fikhî Tefsîrini Mushaf tertibine göre kaleme almıştır.

Kronolojik olarak bakarsak elimizdeki en erken çalışma Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsîridir ve bu Tefsîr fıkıh bablarına göre yazılmışken Cessâs, İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), İlkiyâ el-Herrâsî gibi bilginler Mushaf tertibine bağlı kalmışlar; buna karşın onlardan çok sonra gelen Suyûrî (ö. 826/1423) ise fıkıh bablarını esas almıştır.

Zaten geç dönemde de aynı karışık manzaranın devam ettiğini görmekteyiz.¹²

B. FIKHÎ TEFSİR LİTERATÜRÜ

Hicrî ikinci asırdan günümüze kadar fikhî Tefsîr alanında zengin bir literatür ortaya çıkmıştır.¹³ Bu zenginliği gösterebilmek maksadıyla tespit edebildiğimiz fikhî Tefsîrlerin listesini kronolojik sıraya göre vermek istiyoruz:

1. Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîrü'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân*. Eser Isaiah Goldfeld tarafından neşredilmiş (Şifâ Amr [Filistin] 1980), M. Beşir Eryarsoy tarafından *Ahkâm Âyetleri Tefsîri* (İstanbul 2005) adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

2. eş-Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Şâfiî'nin bu eseri bu konuda yazılan kitaplardan ilk kaynaklardan biri olarak sayılır¹⁴.

¹² Mesela, şu çalışmaları karşılaştırabiliriz. Bkz. Muhammed Ali es-Sâyis, Abdullatif es-Sübkî, Muhammed İbrâhîm Kersun, *Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*, Daru İbn Kesîr, Dimaşk 1417/1996; Ahmed Muhammed el-Huşari, *Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1411/1991.

¹³ Fikhî Tefsîrlerle ilgili literatür hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali b. Süleyman el-Abîd, *Tefâsîru Âyâtî'l-Ahkâm ve Menâhicuhâ*, Riyad, 1431/2010, s. 83 vd. Eserde 100'den fazla ahkâm Tefsîrinin tanıtım ve değerlendirmesi yapılmıştır.

¹⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfuzzunûn*, I, s. 20; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, II, 56-73; Safedî, *el-Vâfi*, II, 171-181; Sübkî, *Tabakât*, I, 172-175; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 25-31; M. Ebû Zehre, *aş-Şâfiî*, Kahire 1348; W. Heffening, "Şâfiî", *İA*, XI, 268-272; Ahmed Halil, "Kitâbü'l-Umm", *Mevsûatu't-turâsî'l-insâniyye*, Kahire 1971, IX, 131-152; E. Chaumont, "al-shafii", *El*, (new edition), IX, 181-185; Murteza Bedir, "er-Risâle", *DîA*, XXX, 117-119; Bilal Aybakan, "Şâfiî", XXXVIII, 223-233.

3. Ebû Sevr İbrahim b. Hâlid el-Kelbî (ö. 240/ 854-55) *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*¹⁵.
4. Yahya b. Eksem b. Muhammed el-Mervezî (ö. 242/857), *"İcâbetü't-Temessük bi Ahkâmi'l-Kur'ân"*¹⁶.
5. İsmail b. İshak el-Ezdî (ö. 282/ 895), *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*¹⁷.
6. Ebü'l-Hasan Ali b. Mûsâ el-Kummî (ö 305 /917), *"Ahkâmü'l-Kur'ân ve Kitâbü Nakzı (ba'zı) mâ halefe fîhi's-Şâfiî el-İrâkıyyîn fî Ahkâmi'l-Kur'ân"*.¹⁸
7. Tahâvî (ö. 321/933), *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*¹⁹.
8. Ebü'l-Hasan Abdullah b. Ahmed İbnü'l-Mugallis (ö. 325/936), *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*²⁰.
9. Ebû Muhammed Kasım b. Asbağ el-Kurtubî (o. 340/951), *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*²¹.
10. Ebû Bekr el-Cassâs (ö.370/981), *"Ahkâmu'l-Kur'ân"*²².
11. Muhammed b. Abdullah el-Mürri (ö. 399-1008), *"Müntehabü'l-Ahkâm"*²³.
12. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/ 1065-66), *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*²⁴.

¹⁵ Bedreddin Çetiner, *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, *DİA*, I, 551-552;

¹⁶ Ahmet Özel, *"Hanefî Fıkıh Alimleri"*, s. 32.

¹⁷ Hüseyin Algül, *"EZD"*, *DİA*, XII, 47; Bedreddin Çetiner, *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, *DİA*, I, 551-552.

¹⁸ Bedreddin Çetiner, *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, *DİA*, I, 551-552.

¹⁹ Ahmet Özel, *"Hanefî Fıkıh Alimleri"*, s. 36; Bedreddin Çetiner, *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, *DİA*, I, 551-552; Davut İltaş, *"Tahâvî"*, *DİA*, XXXIX, 385-388.

²⁰ Mehmet Günay, *"İbnü'l-Mugallis"*, *DİA*, XXI, 129; Bedreddin Çetiner, *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, *DİA*, I, 551-552.

²¹ Bedreddin Çetiner, *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, *DİA*, I, 551-552.

²² Sezgin, I, 444-445; O. Spies, *"al-Djassas"*, *EI*, II, 496; Mevlüt Günör, *Cassas ve Ahkâmu'l-Kur'ân'*, Ankara 1989; a. mlf., *"Cessâs"*, *DİA*, VII, 427-428.

²³ Bedreddin Çetiner, *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, *DİA*, I, 551-552.

²⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 253; Bedreddin Çetiner, *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, *DİA*, I, 551-552.

13. el-Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110), *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*²⁵.
14. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/ 1148), *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*²⁶.
15. el-Kurtubî (ö.671/1272), *“el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân”*²⁷.
16. Mikdâd b. Abdullah b. Muhammed el-Hillî (ö. 826/ 1423), *“Kenzü'l-'irfân fî fıkhi'l-Kur'ân”*²⁸.
17. Necmeddin Yûsuf b. Ahmed el-Yemânî (ö. 832/1428), *“eş-Şemerâtü'l-yâni'a ve'l-Ahkâmü'l-vâziha el-kâtî'a”*²⁹.
18. Muhammed b. Hüseyin b. Kasım el-Yemenî, *“Muntehe'l-merâm şerhu âyâtî'l-Ahkâm”*³⁰.
19. Muhammed Sıddîk Han (ö.1307/1890), *“Neylü'l-merâm min Tefsîri âyâtî'l-Ahkâm”*³¹.
20. Konyalı Mehmed Vehbi Efendi (1862-1949), *“Ahkâm-ı Kur'âniyye”*³².
21. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *“Ravâ'i'u'l-beyân fî Tefsîri âyâtî'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân”*³³ (Dimaşk, 1980, 3. basım). Bu eser Mazhar Taşkesenlioğlu tarafından *Kur'an-ı Kerim'in Ahkâm Tefsîri* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir (İstanbul, 1984).

²⁵ Abdülkerim Ünal, *“Kiyâ el-Herrâsî”*, XXVI, 126; Bedreddin Çetiner, *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*, *DİA*, I, 551-552.

²⁶ Ramazan Biçer, *“İbnü'l-Arabî”*, *DİA*, XX, 488; Bedreddin Çetiner, *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*, *DİA*, I, 551-552.

²⁷ *Keşfuzzunûn*, I, 534; Bağdâdî, II, 129; R. Arnaldez, *“al-Kurtubî”*, *El*, V, 512-513; Tayyar Altıkulaç, *“Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”*, *DİA*, XXVI, 455-457.

²⁸ Bedreddin Çetiner, *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*, *DİA*, I, 551-552.

²⁹ Bedreddin Çetiner, *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*, *DİA*, I, 551-552.

³⁰ Bedreddin Çetiner, *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*, *DİA*, I, 551-552.

³¹ Abdülhamit Birışık - A. Cüneyt Eren, *“Sıddık Hasan Han”*, *DİA*, XXXVII, 92; Bedreddin Çetiner, *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*, *DİA*, I, 551-552.

³² Remzi Ateşyürek, *“Mehmed Vehbi Efendi”*, *DİA*, XXVIII, 540; Bedreddin Çetiner, *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*, *DİA*, I, 551-552.

³³ Bedreddin Çetiner, *“Ahkâmü'l-Kur'ân”*, *DİA*, I, 551-552.

22. Celâl Yıldırım, “Kur’ân Ahkâmı ve Mezheb İmamlarının Görüş Farkları” (İstanbul, 1971)³⁴.

Fıkhî Tefsîr yazan müelliflerin mensup oldukları mezhepler dikkate alındığında en çok fıkhî Tefsîrin Mâlikîler tarafından yazıldığı görülmektedir. Daha sonra Hanefîler ve Şâfiîler gelmekte; Zeydîlerin de bu literatür çeşidine ağırlık verdikleri görülmektedir. Günümüzde yazılan Ahkâm Tefsîrleri ise daha ziyade mezhep görüşlerini mukayeseli olarak vermekte, bazen bunlar arasında tercihlerde bulunmaktadırlar.

II. METOT VE KAYNAKLAR

Molla Cîven’in Tefsîri üzerine çalışırken, genel olarak Tefsîr tarihi bakımından Davut Aydüz’ün *Tefsîr Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsîr’i* ile Muhsin Demirci’nin *Tefsîr Tarihi’ni*, biyografi incelemesi bakımından Ahmet Özel’in *Hanefî Fıkıh Alimleri’ni*, fıkhî bir Tefsîrin ne şekilde ele alınabileceği hususunda da Mevlüt Güngör’ün *Cassas ve Ahkâmü’l-Kur’ânı* adlı çalışmasını kendimize örnek olarak seçtik ve çalışmamızı bu eserlerde yer alan esaslar çerçevesinde şekillendirdik.

Çalışmayı iki bölümde ele aldık. Molla Cîven’in hayatının ve eserlerinin tespit ve tanıtımına ayırdığımız birinci bölümde, müellifin yaşadığı dönemi ve çevreyi siyasal, sosyal ve kültürel yönlerden ele alarak nasıl bir ortamda yetiştiğini ve bunların Molla Cîven’in fikirleri üzerinde etkili olup olmadığını ortaya koymaya çalıştık. Yine bu bölümde müellifin yazdığı eserlerin tespitini ve tanıtımını yaptık.

Müellifin hayatı ve eserleri ile ilgili bilgilerin son derece sınırlı olması nedeniyle, tezdeki bölümler arasındaki dengeyi sağlamak için, “et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye”nin önemi, kaynakları ve neşirleri açısından tanıtımını da bu bölümün sonunda yaptık.

Çalışmamızın ikinci bölümünü et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye’nin tahliline ayırdık. Bu bölümde Molla Cîven’in fıkhî âyetleri Tefsîr ederken hangi usulü kullandığını, âyeti âyetle, hadisle, sahâbe kavliyle vs. nasıl Tefsîr ettiğini örneklerle gösterdik. Ahkâm

³⁴ Bedreddin Çetiner, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, *DîA*, I, 551-552.

istinbatında çok önemli yere sahip olan nüzul sebebi, nesh, kıraat farkları gibi hususlarda Molla Cîven'in nasıl bir yöntem takip ettiğini ortaya koyabilmek için bu konularla ilgili Tefsîrlere de ayrıca yer verdik ve örneklerle bunları ortaya koymaya çalıştık. Yine bu bölümde Molla Cîven'in fıkhn alanına giren çeşitli konulardaki görüş, savunma, tartışma ve tenkitlerini de ele aldık.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA CÎVEN'İN HAYATI VE ESERLERİ

I. YAŞADIĞI DÖNEMDE SOSYAL ve SİYASİ DURUM

Molla Cîven'in yaşadığı dönemde, Hindistan'da Bâbürler Devleti hüküm sürmekteydi. Onun hayatının neredeyse tamamı Pâdişâh-ı Gazî Âlemgîr Ebü'l-Muzaffer Muhammed Muhyiddîn Evrengzîb (1027-1118/1648-1707) dönemine tekabül etmektedir. Bundan dolayı devrin siyasi ve sosyal tasvirine yer verilirken özellikle Evrengzîb dönemi ele alınacaktır.

Hindistan tarihçilerince daha çok Âlemgîr unvanıyla anılan Şah Cihan ile Mümtaz Mahal'in üçüncü oğlu olarak 15 Zilkade 1027 (3 Kasım 1618) tarihinde Mâlvâ'da (Dhod) doğdu. Molla Abdüllatîf Sultânîpûrî, Mîr Muhammed Hâşim Gîlânî, Seyyid Muhammed Kannevcî, **Şeyh Ahmed Molla Cîven**, Şeyh Abdülkavî Burhânîpûrî, Dânişmend Han ve Sâdullah Han gibi ünlü âlimlerden ders alarak yetişti³⁵.

Evrengzîb'in aktif siyasi hayatı, 1635 yılında Cüchâr Singh Bundelâ'ya karşı gerçekleştirilen başarılı bir seferle başladı. 1636'da, 1644 yılına dek yürüttüğü Dekken valiliğine atandı. Daha sonra Gucerât valiliğine getirildi. Valilikte 2 yıl kaldıktan sonra 1646'da Belh'e gönderildi. Evrengzîb Belh'te başarılı olamadı ve yerini Nazar Muhammed Han'a bırakmak zorunda kaldı. 1646-1647 yıllarında Özbekler ve Safevîler'e karşı düzenlenen seferlerde orduyu başarılı bir şekilde yönetti. 1648 yılında Mültan valiliğine getirildi. Bu esnada Şah Cihan ondan Kandehar'a sefer düzenlemesini ve şehri İranlılar'dan geri almasını istedi. Fakat Evrengzîb buna iki defa teşebbüs ettiği

³⁵ Muhammed Müstaid Han, *Me'âsir-î 'Alemgîrî*, Kal-küta 1870-73; Hafî Han, *History of Aiamgir*, Karachi 1975; Abdünnabî, *riecâtü'l-müslimin*, Gucerât 1282; Muhammed A'zam, *Mektûbât-i Şerife*, Haydarâbâd 1331; H. İmâdüddin, *Vesîietü'l-kabûl, ala'llah ue'r-resûl*, Haydarâbâd 1963; Ebü'l-Feth Kabil Han, *Adâb-ı 'Alemgîrî*, Lahor 1971; J. Sarkar, *History of Aivrangzeb*, London 1924-30, I-V; Storey, *Persian Literature*, s. 564-599; S. R. Sharma, *A Bibliography of Mughai Irtdia*, Bombay, ts., s. 182-186; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-hauâtir*, VI, 122-135;

halde başarılı olamadı. 1652 yılında yeniden Dekken valiliğine atanan Evrengzîb, 1655'te Golkonda'yı kuşattı ve Şah Cihan'ın isteği üzerine vergi vermeleri koşuluyla onlarla barış yaptı. 1657 yılında Bîcâpûr topraklarına hücum etti. Bîder ve Kelyânî'yi ele geçirmek üzereyken tekrar Şah Cihan'ın emriyle antlaşma yaptı. Büyük bir olasılıkla saraydaki bazı çevreler Evrengzîb'in bu harekâtlarda başarılı olup itibar kazanmasını istemiyordu.

6 Eylül 1657 tarihinde Şah Cihan ciddi bir hastalığa yakalanınca dört oğlu arasında taht kavgası başladı. Evrengzîb'in liderlik kabiliyeti ve idarî tecrübesi onun başarı şansını arttırıyordu. Tahtın birinci adayı veliaht Dârâ Şükûh (Şikûh) bu özelliklerden mahrum olduğu gibi Şah Cihan'a olan yakınlığı da kendisini gevşekliğe sevketmişti. Bu arada Şah Cihan'ın Bengal valisi olan ikinci oğlu Şücâ ve en küçük oğlu Murâd hükümdarlıklarını ilân ettiler. Şücâ başşehre doğru harekete geçtiyse de Bahâdırpûr'da yenilerek 14 Şubat 1658'de Müngîr'e kaçtı. Evrengzîb ve Murâd Ücceyn'de kuvvetlerini birleştirerek Dârâ Şükûh'un kumandanı Cesvent Singh'i Dermet'te yendiler (15 Nisan 1658). Daha sonra Evrengzîb Dârâ Şükûh'u Agra yakınlarındaki Sâmuğarh'ta mağlûp etti (29 Mayıs 1658) ve babası Şah Cihan'ı Agra Kalesi'nde gözaltına aldı. Bu arada Murâd'ı da Gvalyor (Gwâlior) Hapishanesi'ne gönderdi; Murâd 1661 yılında burada idam edildi. Böylece Delhi'de tahtı ele geçiren (31 Temmuz 1658) Evrengzîb. Dârâ Şükûh'u da Ecmîr yakınlarında üç gün süren savaşta bozguna uğrattı (23 Mart 1659). Dârâ Şükûh kaçarken Melik Cîven tarafından yakalanıp Delhi'ye götürüldü ve bir süre sonra öldürüldü. Şücâ ise Arakan'da öldü. Kardeşlerini bu şekilde bertaraf eden Evrengzîb devletin tek hâkimi oldu ve tahta çıkışını ikinci defa kutladı (5 Haziran 1659).³⁶

³⁶ Hafî Han, *History of Aiamgir*, Karachi 1975; Abdünnebî, *ricâlü'l-müslimin*, Gucerât 1282; Muhammed A'zam, *Mektûbât-i Şerife*, Haydarâbâd 1331; H. İmâdüddin, *Vesîetü'l-kabûl alallah ue'r-resûl*, Haydarâbâd 1963; Ebü'l-Feth Kabil Han, *Adâb-ı 'Alemgîrî*, Lahor 1971; J. Sarkar, *History of Aivrangzeb*, London 1924-30, I-V; Storey, *Persian Literature*, s. 564-599; S. R. Sharma, *A Bibliography of Mughal Irtidia*, Bombay, ts., s. 182-186; Abdülhay el-Hasenî. *Nüzhetü'l-hauâtır*, VI, 122-135;

Evrengzîb'in yarım yüzyıla yaklaşan hükümdarlığı başlıca iki safhaya ayrılabilir. Kuzeyde bulunduğu ilk dönemde daha çok siyasî ve idarî meselelerle ilgilendi. İkinci dönemde ise güneye doğru hareket ederek Dekken'de Bâbürlü hâkimiyetini sağlamak için çok çaba sarfetti.

Hükümdarlığının ilk döneminde kumandanlarından Mîr Cümle Kuçbihâr ve Asam'ı fethetti (1661-1663). Fakat bu fetih çok pahalı ve geçici oldu. 1667'de Yûsufzaylar ve 1672'de Afridîler'in ayaklanmasını bastırma işi çok vakit aldı. 1678 senesinde Mârvârlı Maharaca Cesvent Singh'in ölümünden sonra Bâbürlü - Racpût ilişkileri bozuldu ve taraflar arasında savaş başladı. Evrengzîb Ecmîr'de ordugâh kurup savaşı yakından takip ettiği sırada oğlu Ekber Şah'ın isyan etmesi üzerine Rânâ Rac Singh'le barış antlaşması yaptı (1681). Ancak Mârvârlı Rathorlar'ın itaat altına alınması uzun zaman aldı. Bu sırada Dekken'de Maratalar'ın reisi Sîvâcî, Bâbürlü hâkimiyetine karşı yeni bir tehdit unsuru olarak ortaya çıktı. Evrengzîb, Emîrû'l-ümerâ Şâyiste Han'ı ona karşı sevkettiyse de başarılı olamadı. Fakat Şâyiste'nin yerine geçen Cey Singh, Sîvâcî'yi Purandhar Antlaşması'nın (1665) şartları gereği 37 kalenin 23'ünü teslim etmeye zorladı. Böylece Sîvâcî, Evrengzîb'in hâkimiyetini tanıdı. Evrengzîb, büyük dedesi Ekber Şah'ın yaptığı gibi düşmanlarını yumuşatarak hizmetine alma usulünü benimsedi. Fakat Sîvâcî, 5000 kişilik bir ordunun kumandanlığına tayin edilmesini kendisine yakıştırmayarak tekrar Dekken'e kaçtı. Onun Bâbürlü topraklarına saldırması ve halktan zorla vergi toplaması Bâbürlüler'i epeyce endişelendirdi. Sîvâcî'nin 1680'de ölümüne rağmen Maratalar'ın saldırıları durdurulamadı. Bu durum karşısında Evrengzîb güneydeki hareketleri bizzat yönetmek için Burhânpûr'a doğru ilerlemeye karar verdi (1681).³⁷

³⁷ Abdünnebî, *ricâlü'l-müslimin*, Gucerât 1282; Muhammed A'zam, *Mektûbât-i Şerife*, Haydarâbâd 1331; H. İmâdüddin, *Vesîietü'l-kabûl, alallah ue'r-resûl*, Haydarâbâd 1963; Ebü'l-Feth Kabil Han, *Adâb-ı 'Alemgîrî*, Lahor 1971; J. Sarkar, *History of Aivrangzeb*, London 1924-30, I-V; Storey, *Persian Literature*, s. 564-599; S. R. Sharma, *A Bibliography of Mughal Irtidia*, Bombay, ts., s. 182-186; Abdülhay el-Hasenî. *Nüzhetü'l-hauâtir*, VI, 122-135;

Evrengzîb bu tarihten itibaren ölümüne kadar Dekken'de yaşadı. Bu esnada 8 aylık bir kuşatma neticesinde Bîcâpûr'u ele geçirdi (1686). Sîvâcî'nin oğlu Sembhâcî yakalanıp idam edildi (1689). Ancak Marata liderleri ondan sonra da Bâbürlüler'e karşı saldırı düzenlemeye devam ettiler. Öyle ki Dekken Evrengzîb'in son zamanlarında bile etkili bir şekilde kontrol altına alınamadığı gibi bu seferler devleti ekonomik açıdan da oldukça yıprattı.

Hindistan'ın kuzeyindeki komşu Türk devletleriyle ilişkilere önem veren Evrengzîb'in bu ilişkilerinin herhangi bir siyasî amaç gütmeyip sembolik ve karşılıklı hediyeleşmelerden ibaret olduğu söylenebilir. İranlılar'la olan münasebetler ise pek dostça geçmemiştir. İran Şahı II. Abbas'la yapılan yazışmalarda kullanılan ifadeler bir ara gerginliğe kadar yol açmışsa da 1666'da Şah Abbas'ın ölümüyle bu gerginlik ortadan kalkmıştır. Evrengzîb babası Şah Cihan'ın aksine Osmanlılar'la ilişki kurmak istememiştir. Hatta Osmanlılar'ın gönderdiği bir elçiye karşılık bile vermemiştir. Kaynaklarda nedeni belirtilmemekle birlikte bunun büyüklük kompleksinden ileri geldiğini söylemek mümkündür. Ancak Osmanlı himayesinde olan Mekke şerifleri ve Basra valileriyle iyi ilişkiler kurmaya önem vermiştir. Evrengzîb 28 Zilkade 1118'de (3 Mart 1707) öldü ve Evrengâbâd civarındaki Huldâbâd'da defnedildi. Oğulları Muazzam (Bahâdır Şah I), A'zam ve Kâm Bahş arasında başlayan taht kavgası Muazzam'ın galibiyetiyle son buldu.³⁸

Evrengzîb'in tarihteki rolü ve karakteri üzerinde çeşitli değerlendirmeler yapılagelmiştir. Onun dinine bağlı bir müslüman olduğu ve haftanın 4 gününü oruçlu geçirdiği bilinmektedir. Çağının ünlü simalarından Hâce Ma'sûm. Hâce Seyfeddin ve İmâm-ı Rabbânî Şeyh Ahmed-i Serhendî'nin torunlarından Hâce Muhammed Nakşibendî ile yakın irtibatı vardı. İslâm fıkının önemli kaynaklarından biri olan el-

³⁸ Muhammed Müstaid Han, *Me'âsir-î 'Alemgirî*, Kal-küta 1870-73; Hafî Han, *History of Aiamgir*, Karachi 1975; Abdünnebî, *ricâlü'l-müslimin*, Gucerât 1282; Muhammed A'zam, *Mektûbât-i Şerife*, Haydarâbâd 1331; H. İmâdüddin, *Vesîetü'l-kabûl alallah ue'r-resûl*, Haydarâbâd 1963; Ebü'l-Feth Kabil Han, *Adâb-ı 'Alemgirî*, Lahor 1971; J. Sarkar, *History of Aivrangzeb*, London 1924-30, I-V; Storey, *Persian Literature*, s. 564-599; S. R. Sharma, *A Bibliography of Mughai Irtdia*, Bombay, ts., s. 182-186; Abdülhay el-Hasenî. *Nüzhetü'l-hauâtir*, VI, 122-135;

Fetâva'l-Âlemgîriyye (el-Fetâva'l-Hindiyîye) onun himayesinde seçkin bir ulemâ heyeti tarafından oluşturulmuştur. Evrengzîb ihtisab kanunlarının uygulanmasına çok titizlik gösteriyor ve amaçlarını gerçekleştirmek için büyük gayret sarfediyordu. Gerektiği şekilde saygı gösterilmemesinden endişe ederek bütün paralardan kelime-i tevhidi kaldırttı. Hak ve adalet hususundaki hassasiyeti nedeniyle defin giderlerinin kendi kazancından karşılanmasını isteyen bir vasiyet bırakmıştı.

Evrengzîb, sıklıkla cizye tahakkuk ettirdiği Hindûlar'a adaletsiz davranmakla itham edilmiştir. Ancak kaynaklar genellikle bu verginin sadece kâğıt üzerinde kaldığını ve çoğu kez toplanamadığını bildirmektedir. Evrengzîb'in bazı fermanları onun Hindu mâbedlerine bağışta bulunduğunu göstermektedir. Evrengzîb'in Ruka'ât-ı Âlemgîr adını taşıyan mektupları yalın Farsça'nın güzel örneklerini teşkil eder. Bir devlet adamı olarak Bâbürlüler'i parçalanmaktan kurtarmaya çalışmış ve güvenliği sağlamıştır. Hân-ı Hânân Abdürrahim Bayram, Sâdullah Han el-Allâmî, Mecdüddin Muhammed b. Muhammed el-Îcî, İhtiyâr Han, Efdal Han ve Abdülazîz Âsaf Han gibi devlet adamları ehliyetli kişilerden oluşmaktaydı. Evrengzîb ihtiyatlı, âdil ve disiplinli bir sultan olarak ün yapmış ve genel olarak herkesin takdirini kazanmıştır. Gayelerini tamamen gerçekleştirememesine rağmen Jadunath N. Sarkar'ın da belirttiği gibi hükümdarlığı zamanında Bâbürlüler en parlak devrini yaşamış, İngiliz hâkimiyetine kadar Hindistan tarihinde daha önce benzeri görülmemiş büyük devlet vasfını kazanmıştır. Evrengzîb devletin sınırlarını Tencür (Tencevür) ve Triçinapalî'ye kadar genişletmesine rağmen Sihler'in, Maratalar'ın ve Zutlar'ın çıkardığı ayaklanmalar, Racpûtlar'ın desteklerini çekmeleri, maaşlarını arazi gelirlerinden alan askerlerin köylüler üzerindeki baskısı ve diğer bazı meseleler Bâbürlüler'in XVIII. yüzyıl ortalarında zayıflamasına neden oldu. Bir kısım tarihçiler, bazı zaaflarına rağmen Evrengzîb'in meziyetlerinin ve hânedanın tarihindeki şerefli yerinin inkâr edilemeyeceğini kaydederler. Evrengzîb çok keskin bir zekâyâ ve güçlü bir hafızaya sahipti. Hükümdar olduktan sonra 43 yaşındayken Kur'an'ı ezberlemiştir. Aynı zamanda devrin sayılı âlimlerindendi. Sarayda görevli şarkıcı ve müzisyenlerin, Hindu astrolog ve astronomi bilginlerinin görevlerine son vermiştir. Resim ve sanatı himaye etmekten çok; dinî ilimlere değer vermiş, tarihçileri ve âlimleri

desteklemiştir. Evrengzîb devrinde yetişen ünlü tarihçiler arasında Âlemgîrnâme yazarı Münşî Muhammed Kâzım, Mir'âtü'l-âlem yazarı Muhammed Bahtâver Han ve Me'âşir-i Âlemgîrî müellifi Muhammed Müstaid Han sayılabilir.

Mimari ile fazla ilgilenmemesi yüzünden Evrengzîb döneminde önceki hükümdarların zamanına oranla çok daha az sayıda ve daha az değerde eserler ortaya çıkmıştır. Dönemin en önemli mimari eserlerinin başında, Tac Mahal planından esinlenilerek 1678 yılında Evrengâbâd'da yapılan, Evrengzîb'in hanımı Râbia Devrânî'nin Bîbî-kâ Ravza adlı ünlü türbesi gelir. 1659-1660'ta Delhi'de inşa edilen Mothki Mescidi, 1674'te Lahor'da yaptırılan Pâdişâhî (Bâdşâhî) Camii dönemin diğer iki büyük mimari eseridir. Ayrıca Benâres'te Ganj Nehri kıyısında bir cami ve Mutra'daki Mescid-i Cum'a da bu dönemde inşa edilmiştir.³⁹

³⁹ Evrengzîb, *Ruka'ât-i 'Alemgîr*, Leknev 1924; a.e.: *Letters of Aurangzebe* Delhi 1972; Âkil Harî Râdf, *Vâki'ât-i 'Alemgîr*, Lahor 1936; Münşî Muhammad Kâzım, *'Alemgîrnâme*, Kalkûta 1865-73; Ishwar Das Nagar, *Futuhât-i Alamgir*, Delhi 1978; Muhammed Müstaid Han, *Me'âsir-î 'Alemgîrî*, Kal-kûta 1870-73; Hafî Han, *History of Aiamgir*, Karachi 1975; Abdünnebî, *ricâlü'l-müslimin*, Gucerât 1282; Muhammed A'zam, *Mektûbât-i Şerife*, Haydarâbâd 1331; H. İmâdüddin, *Vesîietü'i-kabûl, alallah ue'r-resûl*, Haydarâbâd 1963; Ebü'l-Feth Kabil Han, *Adâb-ı 'Alemgîrî*, Lahor 1971; J. Sarkar, *History of Aivrangzeb*, London 1924-30, I-V; Storey, *Persian Literature*, s. 564-599; S. R. Sharma, *A Bibliography of Mughai Irtidia*, Bombay, ts., s. 182-186; Abdülhay el-Hasenî. *Nüzhetü'i-hauâtır*, VI, 122-135; SajidaAlvi, *"The Histo-rians of Awrangzeb"*, Essays on Istamic Civilization, Leiden 1976, s. 57-73; Rustam J. Mehta, *Masterpieces of Indio-Islamic Architecture*, Bombay 1976, s. 68-69; Laiq Ahmad, *The Prime Ministers of Aurangzeb*, Allahâbâd 1976; M. P. Srivastava, *Policies of the Great Mughats*, Allahâbâd 1978, s. 102-112; P. Brown, *Indian Architecture: IstamicPehod*, Bombay 1981, s. 111-112; Ph. Chakrabarty, *Anglo-MughalCommerciaiReiattons 1583-1717*, Calcutta 1982, s. 145-170; Abul-Hasan Ali Nadavui, *İslam and the World*, Lahore 1982, s. 176-177; AmedeoMaielio, *"Il ConflittoDâ"-râ - Aurajigzeb Nella Moderna Storiographia Musulmana Dell'India*", Atti del Convegno Sul Centenariodelianascita di Louis Massignon, Napoli 1985, s. 93-109; S. MoinulHaq. *"Prin.ceAwrangzib: A Study"*, JPHS, X/I (1962), s. 1-24; X/2 (1962), s. 109-136; X/3 (1962), s. 191-212; Yar Muhammad Khan, *"The Will of Aurangzeb Aiamgir"*, Journal of the Research Society of Pakistan, XX/2, Lahore 1983, s. 35-41; W. irvine, *"Evrengzîb"*, İA, IV, 413-414; a.mlf. — Mohammad Habib, *"Awrangzib"*, EI2 (İng), I, 768-769; M. Athar Ali, *"Avrangzeb"*, Encyclopedia of Aslan History, Mew York 1988, 1, 106-107.

II. MOLLA CÎVEN'İN HAYATI

Tam adı Ahmed b. Ebî Said b. Abdullâh b. Abdürrezzâk, Molla Cîven el-Hanefî el-Mekkî es-Sâlihî el-Leknevî⁴⁰ olan Molla Cîven hakkında temel kaynaklarda fazla bir bilgi verilmemekle birlikte sınırlı bilgiler onun büyük bir âlim olduğunu göstermektedir.

Molla Cîven köken bakımından Mekkeli olmakla birlikte 1047'de (1638) Hindistan'da Leknev (Lucknow) civarındaki Amethi'de⁴¹ doğmuştur. Bu nedenle "Leknevî"; ailesi, aslen Mekkeli olduğu için "Mekkî"; Sâlih Peygamber'in soyundan geldiği rivayetinden dolayı da "Sâlihî" nisbeleriyle anılır. Ancak daha ziyade "Molla Cîven" ve "Şeyh Cîven" isimleriyle meşhur olmuştur.

Molla Cîven henüz yedi yaşında iken hâfız olmuştur. Önce Muhammed Sâdık es-Siterkihî'nin, daha sonra Molla Lütfullah el-Kûrâ-Cihanâbâdî'nin derslerini alarak yirmi iki yaşında eğitimini tamamladı. Hocası aracılığıyla Çiştîyye tarikatına girdi. Kırk yaşına kadar Emeytî'de müderrislik yaptı. 1087'de (m.1676) önce Ecmîr'e, daha sonra Delhi'ye giderek irşad ve öğretim faaliyetlerine devam etti. 1691 senesinde hac sebebiyle gittiği Mekke ve Medine'de yaklaşık beş yıl kaldıktan sonra tekrar Hindistan'a döndü. Dekken civarında altı yıl Evrengzîb'e hizmet etti. 1700 yılında ikinci hac yolculuğuna çıktı ve bir süre orada kalıp ders okuttuktan sonra Emeytî'ye döndü (1704). Burada Şeyh Yâsîn b. Abdürrezzâk el-Kâdirî tarafından kendisine hırka giydirilen Cîven, iki sene sonra geniş bir mürid topluluğuyla Delhi'ye geldi. Dekken bölgesinden gelen Şah Âlem'i (I. Bahadır

⁴⁰ Cîven Ahmed, *Nûrû'l-envâr* (Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Keşfü'l-esrâr* içinde), Beyrut 1406/1986, I, 4, 5; II, 589, 591; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1164-1165, 1704, 1853, 1963-1964; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, VI, 19-21; Brockelmann, *GAL*, II, 251, 554; *Suppl*, II, 264, 612, 621; *Îzâhu'l-meknûn*, I, 87, 301; II, 554; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 170; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, I, 233; Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, II, 711-712; Siddık Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, Dimaşk 1978, III, 235; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 39; Zirîklî, *el-A'lâm*, I, 108-109; Zübeyd Ahmed, *el-Âdâbü'l-Arabiyye*, I, 65-66, 106-107; II, 279, 318-319; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, IV, 201; M.Hidayet Husayn, "Cîven", *İA*, III, 199; A.S.Bazmee Ansari, "Djîvan", *El* (İng.), II, 558; a.mlf., "Cîven", *UDMİ*, VII, 605-606.

⁴¹ Amethi, bugün Hindistan'ın kuzeyinde, Nepal sınırında bulunan Uttar Pradesh eyaletinde hem bir bölge hem de bir kasabadır. Bu mekanla ilgili olarak bk. <http://en.wikipedia.org/wiki/Amethi>, <http://en.wikipedia.org/wiki/Lucknow>; <http://en.wikipedia.org/wiki/Amethi>.

Şah) Ecmîr'de karşılayarak onunla birlikte Lahor'a gitti (1119 / 1707). Şah Âlem ölünce tekrar Delhi'ye döndü ve ders vermeye devam etti. Emeytî'de bir medrese kurdu.

Molla Cîven 9 Zilkâde 1130 (4 Ekim 1718) tarihinde Delhi'de vefat etti. Molla Cîven'in naaşı önce Mîr Muhammed Şefî ed-Dihlevî'nin zâviyesine, kısa bir süre sonra da Emeytî'ye nakledilerek kendi medresesine defnedildi.

Molla Cîven güçlü bir hafızaya sahipti. Hanefî fakihi, müfessir ve mutasavvıf, zühd ve takva sahibi bir âlimdi. Bu sebeple Sultan Evrengzîb ve oğlu Şah Âlem'in saygısını kazanmış ve onlara hocalık yapmıştır.

III. ESERLERİ

A. ET-TEFSÎRÂTÜ'L-AHMEDİYYE

Tam adı *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye fî Beyâni'l-Âyâtî's-Şer'iyye ma'a Ta'rîfâtî'l-Mesâ'ilî'l-Fıkhiyye* olup eser hakkında ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

B. NÛRÜ'L-ENVÂR FÎ ŞERHİ'L-MENÂR

Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö.710/1310) fıkıh usulüne dair *Menârü'l-envâr* adlı eserinin şerhidir. Eserini Medîne'de ikâmeti sırasında *Menârü'l-envâr*'ı okuttuğu öğrencilerinin isteği üzerine iki ay içerisinde kaleme almıştır (1693). Diğer bazı hâşiyeleri yanında Muhammed Abdülhalim el-Leknevî de esere Kamerü'l-akmâr adlı bir hâşiyeye yazmış, Vahîdüddin b. Mesîhüzzamân İşrâku'l-ebsâr fî tahrîci ehâdisi Nûri'l-envâr adlı eserinde (Bombay 1288) hadislerini tahrir etmiştir. *Nûrü'l-envâr* birçok defa basılmıştır (Kalküta 1818, 1819; Delhi 1253; Leknev 1266, 1279, 1295 [Kamerü'l-akmâr ve diğer bazı eserlerle birlikte]; Hindistan 1293 [adı geçen hâşiyeye]; Kanpûr 1299; Bulak 1316-1317 [I-II, Nesefî'nin Keşfü'l-esrâr'ı ve adı geçen hâşiyeye ile]; Beyrut 1406 / 1986 [Keşfü'l-esrâr ile]).

C. EŞ-ŞEMSÜ'L-BÂZİGA

Molla Mahmûd b. Muhammed el-Fârûkî'nin (ö.1062/1652) mantık ve hikmet konularını ele aldığı *el-Hikmetü'l-bâliğa* isimli eserinin şerhidir. Birkaç kez basılmıştır (Leknev 1280, 1288).

Molla Cîven'in kaynaklarda bunlara ek olarak *es-Sevânih*, *Menâkıbü'l-evliyâ*, *Âdâbü Ahmedî*, *es-Su'âlâtü'l-Ahmediyye fî reddi'l-melâhide* adlı eserleri zikredilen, yirmi beş bin beyitlik bir mesnevi, beş bin beyitlik bir divan ve "kaside-i bürde" tarzında iki yüz yirmi beyitlik bir kaside yazdığı görülmektedir.

IV. ET-TEFSÎRÂTÜ'L-AHMEDİYYE

A. TELİFİ VE ÖNEMİ

Müellif eserinin mukaddimesinde, eserin ilk müsveddesini tamamladığında (1069/1658) ismini *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye fî'l-Beyâni'l-Âyâtî's-Şer'iyye* olarak verdiğini beyan etmektedir. Eser adındaki Ahmediyye ifadesi müellifin ismi olan Ahmed'e ait Tefsîrler anlamına gelmektedir.

Müellif eserinin sonunda kitabın telif yeri ve zamanı ile ilgili bilgiler vermektedir. Buna göre Molla Cîven "Tefsîru'l-âyâtî's-Şer'iyye" olarak nitelendirdiği eserin müsveddesini, Amethi beldesinde, 16 yaşında "Usûlü's-Şeyh el-Hüsâm" eserini okumakta olduğu sırada, 1064 (1654) senesinde başlamıştır. Eseri yine aynı beldede, 21 yaşında "*Şerhu Metâlii'l-Envar*" eserini okumakta olduğu sırada, 1069 (1658-59) senesinde tamamlamıştır. Uzun bir müddet sonra eseri tekrar gözden geçirerek tashih etmeye başlamış ve tashih işlemini 27 yaşında ders vermekte olduğu bir zamanda 1075 (1664-65) senesinde tamamlamıştır.

Eserle ilgili bilgi veren bazı kaynaklarda eserin Farsça olduğu belirtilmekte ise de ulaşabildiğimiz bütün matbu nüshalar Arapçadır. Eserde aslının Farsça olduğuna işaret sayılabilecek herhangi bir ipucuna da rastlayamadık.

Eserin telif sebebine gelince, müellif mukaddimede vermiş olduğu uzun açıklamalar aslında onu bu eseri yazmaya sevk eden amilleri de ortaya koymaktadır. Vermiş olduğu bilgiler genç bir ilim talibinin düşüncelerini yansıtması bakımından da önemlidir.

Molla Cîven önce, en faydalı talebin din ilimleri olduğunu, bunlar arasında Kur'an ilimlerin en üst sırada bulunduğunu, selefin bu konularda büyük gayret sarfedip her

ilmin esaslarını vaz'ettiklerini ve kitaplar telif ettiklerini, alimlerin Kur'an'ın farklı hususiyetlerine ağırlık vermeleri ve bu konularla meşgul olmaları sebebiyle çeşitli ilim dallarının (kıraat, lügat, sarf, nahiv, i'rab, beyan, Tefsîr, kelim, usûl, fıkıh) ortaya çıktığını, ama bütün bu gayretlere rağmen, engin bir deniz olması nedeniyle, Kur'an'ın sırlarına muttali olamadıklarını ifade eder. Hatta bazı âlimlerin heyet, hendese, nücüm ve tıp gibi ilimleri, bir kısmının Hz. Peygamber'in ömrünü istinbat ettiğini belirtir. Müellif pek çok Kur'an ilmini saydıktan sonra şer'î hükümlerin Kur'an ilimlerinin en büyüğü olduğunu belirtir. Bu hükümlerin sayısı az olsa da meşrû hususların illetleri bunlardan istinbat edilir ve bu illetlere muttali olmak da sahabeden bu yana müteselsilen alimden alime geçer. Müellif İmam Gazali'nin Ahkâm âyetlerinin sayısını 500 olarak tespit ettiği bilgisini âlimlerden duyduğunu, bunu daha sonra bazı kitaplarda gördüğünden sonra içinde İmam Gazali'nin tespit ettiği bu âyetlere ulaşma arzusu uyandığını belirtir. Ancak bu âyetlere ulaşmak mümkün olmayınca kendisi, mushaf tertibini esas alarak ve meşhur ve mütedavel eserlerden istifade ederek fikhî Ahkâmı, usûl kâidelerini ve kelâm meselelerini istinbat etmek maksadıyla Ahkâm âyetlerini cemetmeye başlamıştır.

Eser, kendi döneminde ilme itibar eden ve âlimleri koruyan sultan Muhyiddin Muhammed Evrengzib Alemgir'e ithaf edilmiştir.

Eser birkaç defa basılmıştır (Kalküta 1263; Hindistan 1300; Kazan 1904; Bombay 1327).

Eseri önemli kılan husus Hanefî fukahasının âyetlerden hüküm istinbat ederken takip ettikleri yöntemi, delillerle ilgili itirazlar ve bunlara verilen cevapları, kısaca bu konudaki tartışmaları ve mezhebin bakış açısını ortaya koymasıdır. Müellifin yaşadığı bölgedeki hakim mezhebin Hanefîlik olması nedeniyle bu durum normal bir tercihtir. Ancak müellif yaşadığı dönemde "mâkûl"ün meşhur olduğunu, "menkûl"ün ihmal edildiğini ifade etmektedir. Bu durum onun eserinde nakle çokça yer vermesine sebep olmuştur. Bu husus da eserin önemini artıran bir başka yönü olmuştur. Yine aslen Kelam ilminin konusu olmakla birlikte müellifin Ahkâm âyetleri içerisine dahil ederek

Tefsîr ettiği bazı âyetler de “Ahkâm âyeti” mefhumunun kapsamını daha geniş düşündüğünü göstermektedir.

B. NEŞİRLERİ

Molla Cîven’in bu *et-Tefsîrâtül-Ahmediyye* adlı eseri bir kaç kere basılmıştı (Kalkûta 1263; Hindistan 1300; Kazan 1904; Bombay 1327; nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, 1431/2011).

Bu baskılardan ele alıp çalıştığım da Kazan baskısı olmuştu.

C. KAYNAKLARI

Molla Cîven *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye* adlı eserinde kendisinden önceki Tefsîr, fıkıh, kelâm âlimlerine sıklıkla atıf yapmaktadır. Kendisi bunlarla ilgili bir listeyi eserinin mukaddimesinde vermiştir. Onun verdiği sırayı takip ederek kullandığı kaynakları ve müelliflerini ayrıntılı olarak tanıtmak istiyoruz:

1. Beyzâvî (ö.685/1286)

a. Hayatı

Ebû Said (Ebû Muhammed) Nâsiruddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî el-Beyzâvî.⁴²

Meşhur müfessir, Şafiî fıkıh ve kelâm âlimi. Şîraz yakınlarındaki Beyzâ kasabasında doğdu. Şîraz kadılıkudâtlığı yaptığı için “Kâdî” ve “Kâdılıkudât” lakabıyla tanınmıştır. Babasının, Fars atabegi tarafından başşehir kadılıkudâtlığına tayin edilmesinden sonra ailesiyle birlikte Şîraz’a gitti, orada tahsil gördü. Bir süre bu şehirde kadılıkudatlık görevinde bulundu, ders verdi, talebe yetiştirdi. Daha sonra Tebriz’e yerleşti. Beyzâvî’nin vefat tarihi konusunda 641 (1243) ile 716 (1316) yılları arasında değişen farklı rakamlar verilmekle birlikte kaynakların çoğun 685 (1286) yılında Tebriz’de vefat ettiğini belirtir. Hemen hemen bütün İslâmî ilimlerde derin bilgi sahibi olan Beyzâvî’nin

⁴² *Keşfuzzunûn*, I, 186; Serkîs, I, 617; Brockelmann, *GAL*, I, 530, Suppl., I, 738; a.mlf., “Bezâvî”, *İA*, II, 593; J. Robson, “al-Baydâvî”, *El*, I, 1129; Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, VI, 100-103.

talebeleri arasında Kemâlüddin el-Merâğî, Abdurrahman b. Ahmed el-İsfahânî, Ahmed b. Hasan el-Çârperdî ve Zeynüddin el-Henkî gibi âlimler anılır.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri

Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl. Çok meşhur ve yaygın olan bu eser, bilhassa özlü ve veciz olmasıyla temayyüz etmiş, telifinde *el-Keşşâf* esas alınmakla birlikte diğer Tefsîrlerden de faydalanmıştır (İstanbul 1285, 1305; Leknev 1869, 1873; Delhi 1268, 1271; Tahran 1282, 1283; Kahire 1279, 1303; Bulak 1263, 1282-83; Bombay 1277). Üzerine 250 civarında şerh ve haşiye yazılan eserin matbu haşiyeleri arasında İbnü't-Temcîd, Şeyhzâde, Siyâlkûtî, Şihâbüddin el-Hafâcî, İsmail b. Muhammed Konevî ve Ebü'l-Fadl Muhammed Kâzerûnî'ninkiler anılabilir.

2. Süyûtî (849-911/1445-1505)

a. Hayatı

Ebü'l-Fadl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebubekr b. Muhammed b. Ebubekr es-Süyûtî.⁴³

Büyük Şafîî âlimi, müctehid. Arap dilinde en çok eser veren âlimler arasında muhtemelen en önde geleni. Ataları Orta Mısır'daki Asyût'ludur. 1 Receb 849 (3 Ekim 1445) tarihinde Kahirede doğdu. 6 yaşında öksüz kaldı. Yakınlarının himayesinde büyüdü ve tahsil yaptı. Yahya b. Muhammed el-Münâvî, Şümunnî, Kâfiyecî, Aksarâyî, Mahallî ve Sali b. Ömer el-Bulkînî gibi tanınmış âlimlerden ders aldı. 869'daki (1465) hac yolculuğu dışında Mısır'dan hiç ayrılmadı. Kuvvetli bir hafızaya sahipti. 200 bin hadis ezberlediğini kendisi söylemekte, hadis aldığı hocaları hakkında yazdığı el-Müncem fi'l-mu'cem'de zikrettiği hocalarının sayısı 195'i bulmaktadır. Bir çok yere seyahatte bulundu. İlk eserini 17 yaşında (866/1462) yazdı, 21 yaşında da müderrisliğe başladı. İbn Tûlûn Camii ve Şeyhûniyye Medresesi'nde hadis okuttu, Berkuk Türbesi ve Baybarsiyye Hankahı şeyhliğine getirildi. Birçok talebe yetiştirdi. Muhammed b. Ali ed-

⁴³ Gazzî, I, 226; İbnü'l-İmâd, VIII, 51; Şevkânî, I, 328; Leknevî, s. 13; Bağdâdî, I, 534-544; Serkîs, I, 1073-1074; Brockelmann, GAL, II, 181, 184, 188, 194, 195, 198, 201, 286, Suppl., I, 802, II, 179, 187, 190, 191, 192, 310; Ziriklî, IV, 71; Abdülkâdir Karahan, "Suyûtî", İA, XI, 258-263; Yusuf Şevkî Yavuz, "el-Budûru's-sâfire", DİA, VI, 360.

Dâvudî, Abdülkâdir b. Muhammed eş-Şâzelî, İbn İyâs, Şemsüddin İbn Tûlûn, Zeynüddin İbnü's-Şemmâ', Hasan b. Ali el-Kaymerî, Ebü'l-Hasan Nûruddin Ali b. Muhammed el-Menûfî, Sirâcüddin en-Neşşâr, Şemsüddin eş-Şâmî ve Alkamî gibi şahsiyetler ondan ders almıştır. Hayatının son beş yılını inzivada geçirdiği Nil üzerindeki Ravza adasında 19 Cemâziyelevvel 911'de (18 Ekim 1505) vefat etti. Zamanının önde gelen birçok âlimiyle ilmî tartışmalara girmiş, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden mektupla gönderilen sorulara cevap yazmış, çeşitli ülkelerden gelenler onun yanında uzun süre kalıp eserlerini istinsah etmiş ve daha otuz yaşına gelmeden eserleri Hindistan'dan Afrika'ya, Hicazdan Anadolu'ya ulaşacak kadar tanınmıştır.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri

el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân. Suyûtî'nin, sadece Fâtiha sûresinin ilk altı âyeti ile Kevser sûresi Tefsîrini yazabildiği *Mecma'u'l-bahreyn ve matlau'l-bedreyn* adlı dirâyet Tefsîrine mukaddime olarak düşündüğü kapsamlı eserdir (Kalkûta 1852-1854; Kahire 1278, 1279, 1287, 1306; kenarında Bâkillânî'nin *İ'câzu'l-Kur'ân* adlı eseri olarak, 1317, 1318, 1370; Delhi 1280, nşr. M. Ebü'l-Fadl İbrahim, I-II, Kahire 1387/1967, 1405/1985; nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ, I-II, Beyrut 1407/1987; nşr. Fevvez Ahmed Zemerlî, Beyrut 1999; nşr. Mahmud Ahmed el-Kaysiyye, Ebûzabî 2003.)

3. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi (ö.910/1504-1505)

a. Hayatı

Mevlânâ Kemâlüddîn Hüseyin b. Alî-i Beyhakî-yi Sebzevârî.⁴⁴

İranlı müfessir, mutasavvif ve şair. İran'ın Horasan bölgesinde Sebzevâr'da doğdu. 860'ta (1456) Meşhed'e gittiği sıralarda otuz yaşlarında olduğu kabul edilirse 830 (1427) yılı civarında doğduğu söylenebilir. Vaazlarıyla tanındığı için "Vâiz" lakabı ve şiirlerinde kullandığı Kâşifi mahlasıyla tanınır. Çocukluk ve gençlik yıllarını Sebzevâr ve yöresinde geçiren Hüseyin Vâiz'in iyi bir öğrenim gördüğü, Herat'a gittiğinde ilmi

⁴⁴ *Mu'cemü'l-müellifîn*, IV, s. 34; *Esmâü'l-müellefîn*, I, s. 316; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, s. 1960; *Tam İlmihâl Seâdet-i Ebediyye*, s. 1016, 1097, 1104, 1107; *Îzâhü'l-meknûn*, I, s. 76, II, s. 416, 674; *Keşfuzzunûn*, s. 398, 1305, 1574, 1648, 1896, 1916; *Eshâb-ı Kirâm*, s. 348; *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, XIV, s. 91; Adnan Karaismailoğlu "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi", *DîA*, XIX, s. 18.

ve vaazları ile kendisini kısa sürede kabul ettirmesinden anlaşılmaktadır. Hüseyin Vâiz, geniş bilgisi ve etkili vaazlarıyla şöhreti etrafa yayılınca ülkesinden ayrılıp Nîşâbur'a gitti, oradan Meşhed'e geçti. Dönemin büyük Nakşibendî şeyhi Sa'deddîn-i Kâşgarî'nin Herat'ta öldüğünü (Mayıs 1456) öğrendiği günlerde rüyasında onu görmesi, mezarını ziyaret etmek üzere Herat'a gitmesine sebep oldu. Burada Sa'deddîn-i Kâşgarî'nin müridi ünlü sûfî ve şair Abdurrahman-ı Câmî ile tanıştı ve onun vasıtasıyla Nakşibendî tarikatına intisap etti. Herat'ta verdiği vaazlarla kısa zamanda meşhur olan Hüseyin Vâiz, bir süre sonra Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin himayesine girdi. Onların teşvikiyle çeşitli kitaplar telif etti. Câmî'nin ölümünden (898/1492) sonra Herat'tan ayrılan Kâşifî 910 (1504-1505) yılında Sebzevâr'da vefat etti. Türbesi Sebzevâr'ın güneybatısında Dervâze-i Nîşâbûr denilen yerdedir. Hüseyin Vâiz halkın çoğunluğu Şîî olan Sebzevâr'da Sünnîlik, Herat'ta yaşadığı dönemde ise Şîîlik'le itham edilmiştir. Şîî olarak tanınmasında daha çok Ravzatü's-şühedâ' adlı eserinin etkisi vardır. Bu eserin bir beytinde, "Ali içinde doğduğu için müslümanlara Kâbe'yi tavaf etmek vâcip olmuştur" diyen Kâşifî'nin Ehl-i beyt'e duyduğu büyük sevgi ondaki Şîîlik eğiliminin daha kuvvetli olduğunu gösterir. Nakşibendiyye tarikatının temel eserlerinden *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* adlı eserin müellifi Fahreddin Ali Safî (ö. 939/1532-33) onun oğludur.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri

Mevâhib-i Âliyye (Tefsîr-i Hüseyinî). Hüseyin Vâiz, *Cevâhirü't-Tefsîr*'in geri kalan kısmını yazmaktan vazgeçerek 897-899 (1492-1494) yılları arasında daha sade bir dille ve daha kısa olarak bu eseri kaleme almıştır. Birçok baskısı yapılan eser (Bombay 1268, 1279, 1290, 1295, 1303, 1312; Delhi 1294, 1304; Agra 1308; Leknev 1313; I-IV, Tahran 1329 hş.) Ebülfazl Mehmed Efendi (ö. 982/1574) tarafından Türkçe'ye çevrilmiş (Atâî, s. 189), İsmâil Ferruh Efendi de 1830'da eseri bazı ilâve ve kısaltmalarla *Mevâkib* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu çevirinin 1282 (1865) tarihinden itibaren birçok baskısı yapılmıştır (Özege, III, 1128). *Mevâhib-i Âliyye*'nin Urduca ve Peştuca tercümeleri de mevcuttur (Storey, I/1, s. 13).

4. ZEMAHŞERÎ (467-538/1075-1144)

a. Hayatı

Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî el-Hârizmî⁴⁵.

Türk asıllı meşhur Tefsîr, kelâm, hadis ve dil âlimi. Hârizm köylerinden Zemahşer'de doğdu (27 Receb/19 Mart). İlk tahsilini babasından yaptı. İlk ve en önemli hocası ise Mu'tezilî âlim Mahmud b. Cerîr ed-Dabbî olup, Hârizm'de ondan dil, edebiyat ve akaid okudu. Daha sonra Horasan ve İsfahan'a gitti. Ebü'l-Hasan Ali b. Muzaffer en-Nîsâbûrî, Ebû Nasr el-İsfahânî, Muhammed b. Abdullah ed-Dâmegânî ve İbnü's-Şecerî gibi âlimlerden muhtelif ilimleri tahsil etti. Birkaç defa gittiği hac yolculuğu sırasında Bağdat'ta bazı âlimlerden ders aldı. 512 (1118) yılında Mekke'ye gittiği sırada Arabistan'da çeşitli kabileleri dolaşarak dil, edebiyat, örf ve adetleri konusunda bilgi edindi. Bu arada bir iki defa memleketine giderek tekrar Mekke'ye döndü. Uzun süre Mekke'de kalmasından dolayı "Cârullah" diye anıldı. 533 (1138) yılında Hârizm'e dönerken Bağdat'a uğradı, bir taraftan ders verirken diğer taraftan da Ebû Mansûr el-Cevâlikî'nin derslerine devam ederek 66 yaşında icazet aldı. En tanınmış talebeleri arasında Ebû Amr es-Semmâr, Ebü'l-Mehâsin el-Bezzâzî, Ebû Said Ahmed eş-Şâşî, el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Ebü'l-Fadl el-Bakkâl ve başkaları bulunmaktadır. Bağdat'tan Hârizm'e geçen Zemahşerî, Ceyhun boyunda bulunan Ürgenç'e (Hârizm Cürcâniyesi) yerleşti ve birkaç yıl sonra 9 Zilhicce 538 (14 Haziran 1144) tarihinde orada vefat etti. İtikâdda Mu'tezilî, amelde Hanefî olan Zemahşerî, hiç evlenmedi, ilimle meşgul oldu ve çeşitli sahalarda birçok eser verdi.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri⁴⁶

el-Keşşâf an hakâiki't-Tenzîl ve uyûnu'l-akâvîl fî vucûhi't-te'vîl. Zemahşerî, kendi zamanına kadar Tefsîrde hep rivayet metodu izlenmişken eserinde daha çok dirayet metodunu takip etti ve Kur'an-ı Kerîm'i dil ve edebiyat yönünden inceledi. Bu

⁴⁵ Kureşî, III, 447; İbn Hallikân, V, 168; İbn Kutluboğa, s. 72; Taşköprizâde, *Tabakât*, vr. 34b; *Miftâh*, II, 98; Leknevî, s. 209; Bilmen, I, 471; Ziriklî, VIII, 55; Nuri Yüce, "Zemahşeri", İA, XIII, 509-514; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 68.

⁴⁶ *Keşfuzzunûn*, II, 1478; Serkîs. I, 973; Brockelmann, *GAL*, I, 345, *Suppl.*, I, 507; Zeydân, III, 49.

bakımdan da sonraki Tefsîrlere örnek ve kaynak oldu. Üzerine birçok hâşîye, telhis, ta'lik v.b. çalışma yapılan *el-Keşşâf* birçok defa basılmıştır. (nşr. W. Nassau Lees, Mawlawis Khadim Hossain ve Abdülhay, Kalküta 1856-59; Kahire 1354, Münîr el-İskenderî'nin *el-İntisâf*, İbn Hacer'in *el-Kâfî'ş-şâfî fî tahrîcî ahâdisi'l-Keşşâf*'ı ve *Hâşiyetü'l-Merzûkî* ile; Kahire 1307, 1308, 1344, Seyyid Şerîf'in hâşîyesiyle; I-IV, Beyrut 1366).

5. Sadruşşerîa (747/1346)⁴⁷

a. Hayatı

Ubeydullah b. Mes'ûd b. Ömer b. Ubeydullah b. Mahmud el-Mahbûbî, Sadruşşerîa es-Sânî (Sadruşşerîa el-Asgar)

Büyük Hanefî âlimi. Büyük bir ulema ailesine mensup olup babası ve dedesinden ders aldı. Tâcüşşerîa Ömer baba tarafından, Burhânüşşerîa Mahmud da anne tarafından dedesidir. Bu iki dedesinin Ubeydullah adını taşıyan babası da Sadruşşerîa diye tanındığından birbirinden ayırmak için onun lakabına "Ekber" veya "Evvel", kendisinininkine "Asgar" veya "Sânî" sıfatları eklenmiştir. Dedeleri Tâcüşşerîa ve Burhânüşşerîa Moğol istilasına sebebiyle 675 (1276) yılında Buhara'yı terkederek Doğu İran şehirlerinden Kirman'a göç etmiş ve hayatının sonuna kadar orada ikamet yaşamışlardır. Sadruşşerîa da himayesinde büyüdüğü dedesi Burhânüşşerîa ile birlikte Kirman'a gelmiş ve orada yetişmiş olmalıdır. Bu dedesinin el-Vikâye (Vikâyetü'r-rivâye fî mesaili'l-Hidâye) adlı eserini onun için telif etmesi de bunu teyit etmektedir. Daha sonra Herat ve Buhara'da yaşadığı ve 747 Cemâziyelâhir ayı sonlarında (1346 Ekim ortaları) Buhara'da vefat ettiği anlaşılmaktadır. Hanefî-Mâturîdî ekolünün önde gelen temsilcilerinden olup aklî ve naklî ilimlerde ve özellikle fıkıh ve usulünde derin bilgi sahibiydi. Talebeleri arasında Ebû Tâhir Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed et-Tâhirî, Şemsüddin et-Tabesî ve Muhammed b. Mübârekşah-Mantıkî bilinmektedir. Eserleri ulema nezdinde makbul ve yaygındır. Özellikle fıkha dair Şerhu'l-Vikâye, usule

⁴⁷ İbn Kutluboğa, s. 40; Temîmî, vr. 339a; Leknevî, s. 109-112; Serkîs, II, 1199; Brockelmann, *GAL*, I, 468-69, II, 277-78, *Suppl.*, I, 646-48, II, 300-301; Zirikî, IV, 354; Bilmen, I, 453; ŞükrüÖzen, "Sadruşşerîa", *DİA*, XXXV, 427-431.

dair et-Tenkîh ve buna yazdığı et-Tavdîh adlı eserleri ile Teftâzânî'nin bu şerhe yazdığı et-Telvîh adlı hâşiye vasıtasıyla sonraki ilim çevreleri üzerinde etkili olmuştur. Bu eserler Osmanlı çevresinde büyük rağbet görmüş ve medreselerde okutulmuş, üzerlerine birçok çalışma yapılmıştır.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri

Şerhu'l-Vikâye. Dedesi Burhânüşşerîa'nın kendisi için telif ettiği *el-Vikâye*'nin şerhidir. Sadruşşerîa *el-Vikâye*'yi daha önce *en-Nukâye* adıyla ihtisar etmiş, oğlu Mahmud'un isteği üzerine de şerhetmiştir. Şöhretinden dolayı müellifin lakabı olan Şadru's-Şerîa adıyla anılır. (Leknev 1872-1873, 1883; Delhi 1888, 1889; Kazan 1318; Kahire 1318-1322, Abdülhakîm el-Efğânî'nin *Keşfü'l-hakâik şerhu Kenzî'd-dekâik* adlı eserinin kenarında Karaçi 1407/1987, *Keşfü'l-hakâik*'in kenarında). Bu şerh üzerine pek çok hâşiye ve ta'lik yazılmış olup bunlar arasında Hayâlî, Kara Sinan, Niksârî, Ya'kûb Paşa, Ahîzâde Yusuf, Fenârî Hasan Çelebi, Husâm Çelebi, Hâfız Acem, İsâmüddin el-İsferâyînî, Birgivî, Şeyhülislâm Kadizâde Ahmed Şemsüddin, Hasan Kâfi Akhisârî, Abdülhay el-Leknevî'nin çalışmaları özellikle anılabilir.

6. MERĞİNÂNÎ (593/1197)⁴⁸

a. Hayatı

Ebü'l-Hasan Burhânüddin Ali b. Ebûbekr b. Abdülcelil el-Ferğânî el-Merğînânî er-Riştânî.

Büyük Hanefî âlimi, müctehid. Bugün Özbekistan'ın sınırları içinde kalan Fergane bölgesi şehirlerinden Merğînân'ın Riştân köyündendir. Ebû Hafs Ömer en-Nesefî, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz, Muhammed b. Hüseyin el-Bendenîcî, Osman b. Ali el-Bîkendî, Kivâmüddin Ahmed b. Abdürreşid el-Buhârî'den ders aldı. Ondan da Şemsüleimme el-Kerderî, Burhânü'l-İslâm ez-Zernûcî, Mahmud b. Hüseyin el-Üsrûşenî ve birçokları ilim tahsil etti. Başta fıkıh olmak üzere bütün İslâmî ilimlerde derin bir

⁴⁸ Kureşî, II, 627-629; İbnKutluboğa, s. 42; İbnKemâl, vr. 161a; Taşköprîzâde, *Miftâh*, II, 264; Leknevî, s. 141; Kevserî, *Husnü't-tekâdî*, s. 104; Heffening, "Merğînânî", İA, VII, 761; FerhatKoca, "Merğînânî", *DİA*, XXIX, 182-183.

âlimdi. Taşköprîzâde onu Hanefî uleması arasında “ashâbu’t-tercîh” tabakasından sayarken Abdülhay el-Leknevî “mezhepte müctehid” kabul etmektedir. 14 Zilhicce 593 (28 Ekim 1197) tarihinde vefat eden Merğînânî Semerkand’da defnedildi.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri⁴⁹

El-Hidâye. Özellikle Osmanlılar zamanında çok itibar gören meşhur Hanefî fıkıh kitabı. Şeybânî’nin *el-Câmiu’s-sağîr*’i ve Kudûrî’nin *el-Muhtasar*’ına dayanarak kaleme aldığı *Bidâyetü’l-mübtedî* adlı eserinin şerhidir. Merğînânî bu eserine *Kifâyetü’l-müntehâ* adıyla büyük bir şerh yazmaya başladı, ancak eseri daha bitirmeden çok hacimli olacağını düşünerek daha kısa olmak üzere *el-Hidâye*’yi telif etti. On üç yılda yazılan bu eser, müellifinin ilmî kudreti, konuları derli toplu bir bütün hâlinde ele alışı ve işleyişi, üslubunun güzelliği sebebiyle çok tutulmuş ve büyük itibar görmüştür. Merğînânî, çağdaşı Kâsânî’nin *Bedâiu’s-sanâi*’ adlı eserinde olduğu gibi önce kuvvetli gördüğü görüşü, ardında da diğer görüşleri verir. Delillerin takdimine ise zayıf görüşten başlar. Yine *Bedâi*’de olduğu gibi sık sık İmam Şâfiî’nin bazan da Mâlik’in görüşlerine yer verir. 60 civarında şerh ve hâşiyesi bulunan *el-Hidâye*’nin *Fethu’l-Kadîr* (ibnü’l-Hümâm), *el-Înâye* (Bâbertî), *el-Binâye* (Aynî), *en-Nihâye* (Sığnâkî), *el-Kifâye* (Habbâzî), *Ğâyetü’l-beyân* (İtkânî), *Mi’râcü’d-dirâye* (Kâkî) gibi önemli şerhleri vardır. *El-Hidâye*’nin hadislerinin tahriri konusunda İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448) *ed-Dirâye fî muntahabi tahrîci ahâdîsi’l-Hidâye* (Delhi 1882) ve Cemâlüddin ez-Zeylâî (ö.726/1325) *Nasbu’r-râye fî ahâdîsi’l-Hidâye* (Leknev 1301, 1357, 1393/1973, I-IV, İbn Kutluboğa’nın *Nasbu’r-râye*’de gözden kaçmış hadislerle ilgili *Munyetu’l-elmeî* adlı eseriyle) adlı kitapları telif etmiştir.

⁴⁹ *Keşfuzzunûn*, II, 2032; Brockelmann, *GAL*, I, 466, *Suppl.*, I, 644; Serkis, II, 1739; Milliot, s. 25; Schacht, s. 261; HüseyinKayapınar, “MerğinaniveEseriHidâye”, *DiyanetDergisi*, Ankara 1986, XXII/2, s. 26-41; CengizKallek, “el-Hidâye”, *DİA*, XVI, 471-473.

7. HÂMİD MAHMUD EFENDİ (ÇİVİZÂDE DAMADI) (900-985/1494-1577)⁵⁰

a. Hayatı

Osmanlı âlimi, şeyhülislâm. Konya’da doğdu. Babası, Beyşehir kadısı Mehmed Efendi’dir. İlk tahsilini Konya’da yaptı. Daha sonra İstanbul’a gitti. Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, Sa’dî Efendi, Aşçızâde Hasan Efendi ve bilhassa Kazasker Kadri Efendi’den ders aldı. Bursa Molla Husrev ve Bâyezid Paşa medreseleri, Kütahya Germiyanogulları Medresesi ve yine Bursa Ahmed Paşa medresesinde müderrislik yaptı. Bursa’da iken Şeyhülislâm Mehmed Muhyiddin Çivizâde’nin kızıyla evlendi. Çivizâde Damadı diye anılması bundandır. Daha sonra Gebze Mustafa Paşa Medresesi’nde müderrislik yaptı. Manisa müftülüğü, Şehzade Medresesi müderrisliği, Şam ve Mısır kadılıklarında bulundu. Hacca gitti ve İstanbul’a döndü. 960’da (1553) Ayasofya müderrisliğine, 961’de (1554) Bursa kadılığına, 963’te (1555) İstanbul kadılığına ve 964’te (1557) Rumeli kazaskerliğine tayin edildi. 9 yılı aşkın bir süre bu görevde kaldı. II. Selim tarafından azledildi, daha sonra Ebussuûd Efendi’nin vefatı üzerine 982’de (1574) şeyhülislâm oldu. 3 yıl 1 ay 24 gün bu görevde kaldı ve 3 Şaban 985 (16 Ekim 1577) tarihinde vefat ederek Eyüp’te Mihrişah Vâlide Sultan Türbesi’nin karşısında defnedildi.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri

Fetâvâ-yı Hâmidiye (Mecmûai Fetâvâyı Hâmid Efendi, Mecmûatü’l-fetâvâ, Mecmûa fi’l-fıkḥ). Meşhur ve önemli fetva kitaplarından biridir. Arapça fıkḥ ve fetva kitaplarındaki metinlerden derlenmiş olup Türkçe fetva ihtiva etmez (Süleymaniye Ktp., Molla Çelebi, nr. 104-105; Kılıç Ali Paşa, nr. 496; Esad Efendi, nr. 554; Şehid Ali Paşa nr. 953).

⁵⁰ Atâî, s. 242-243; *Keşfuzzuûn*, II, 1222; Ş. Şâmî, III, 1917; *Sicill-i Osmânî*, II, 104; *Osmanlı Müellifleri*, I, 268; *İlmiye Salnamesi*, s. 386; İ.H. Danişmend, II, 369, 434; “Hamid Efendi”, *Türk Ansiklopedisi*, XVIII, 438; Cahit Baltacı, “Hamid Efendi, Çivizâde Damadı”, *DİA*, XV, 460-461.

8. PEZDEVÎ (400-482/1010-1089)

a. Hayatı

Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim, Fahu'l-İslâm Ebü'l-Usr el-Pezdevî⁵¹.

Meşhur Hanefî âlimi. 400 (1010) yılı civarında Neseî'e otuz kilometre uzaklıkta bir kale-şehir olan Pezde'de doğdu. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Dedesi Hüseyin, Mâturîdî'nin talebesidir. En önemli hocası Şemsülemme el-Halvânî'dir. Semerkand'da ders verdi, Buhara'da kadılık yaptı. Alâüddin es-Semerkandî, Ziyâd b. İlyâs, Abdülmecid b. İsmail el-Kaysî el-Herevî onun öğrencilerindendir. Eserlerinin zor anlaşılması sebebiyle "Ebü'l Yüsr" diye tanınmıştır. Fahu'l-İslâm Pezdevî, 5 Receb 482 (13 Eylül 1089) tarihinde Keş'de (bugünkü Şehr-i Sebz) vefat etti ve Semerkand'a götürülerek oraya defnedildi. Hanefî ulemasına dair tabakat tasnifinde Serahsî ile birlikte "mesâilde müctehid" grubunda gösterilmiştir.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri⁵²

Usûlü'l-Pezdevî (Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl). Hanefî fukaha metoduna göre yazılmış en gelişmiş ve daha sonraki usul literatürü üzerinde en etkili eser olan bu kitap üzerine birçok şerh yapılmış olup başlıcaları şunlardır: Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1329), *Keşfu'l-esrâr* (I-IV, Kahire 1307; İstanbul 1307-1308); Bâbertî (ö. 786/1384), *et-Takrîr*; Hüsâmüddin es-Sıgnâkî (ö. 711/1311), *el-Kâfî*. Ayrıca Emîr Kâtib el-İtkânî (ö. 758/1357), Ahmed el-Çârperdî (ö. 746/1346), İbnü'd-Diyâ el-Mekkî (ö. 854/1450), Molla Husrev (ö. 885/1480), Musannifek ve başkalarının da şerhleri vardır. İbn Kutluboğa da (ö. 879/1474) *Tahrîcu ahâdîsi Usûli'l-Pezdevî* adlı bir eser yazmıştır.

⁵¹ Kureşî, II, 594; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 41; İbnKutluboğa, s. 41; Taşköprizâde, *Tabakât*, vr. 29b; Kârî, vr. 92a; Leknevî, s. 124; MurtezaBedir- FerhatKoca, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", *DİA*, XXXIV, 264-266.

⁵² *Keşfuzzunûn*, I, 112; Serkîs, I, 554; Brockelmann, *GAL*, I, 460, *Suppl.*, I, 637-638.

9. BUHÂRÎ (730/1330)

a. Hayatı

Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî⁵³.

Tanınmış Hanefî fıkıh âlimi. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Amcası Muhammed el-Mâymerği ve Hâfızuddin el-Kebîr Muhammed b. Muhammed el-Buhârî'den fıkıh okudu. Ondan da Kivâmuddîn el-Kâkî ve Cemâlüddin el-Habbâzî ders aldı. Özellikle fıkıh usulünde derin bilgi sahibiydi.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri

Keşfü'l-esrâr. Usûlü'l-Pezdevî'nin en büyük, en önemli ve yaygın şerhidir. Kenarında Pezdevî'nin eseri olarak basılmıştır (I-IV, İstanbul 1307-1308; Kahire 1307).

Abdülaziz el-Buhârî'nin *el-Hidâye* şerhi ("Kitâbü'n-nikâh"a kadar yazılmıştır); *el-Erbaûn fi'l-hadîs; Kitâbü'l-Efniyye* (ev, cami ve şehir çevreleriyle ilgili hükümleri ihtiva eder) adlı eserleriyle, *Risâle fî tahrîci mesâili zevi'l-erhâm fi'l-ferâiz* (Selim Ağa Ktp., nr. 1276/4, 12 varak) adlı bir risâlesi de vardır.

10. NESEFÎ (710/1310)

a. Hayatı

Ebü'l-Berekât Hâfızuddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî⁵⁴.

Büyük Hanefî âlimi, müctehid. Nesef'te doğdu. Buhara'da yetişti. Şemsüleimme Muhammed b. Abdussettâr el-Kerderî, Hamîduddîn ed-Darîr, Bedruddin Hâherzâde Muhammed b. Mahmud el-Kerderî ve Sultâniyye medresesinde uzun süre müderrislik yaptı. Talebeleri arasında İbnü's-Sââtî (ö.1694/1310) Hüsâmüddin es-Sıgnâkî (ö.714/1314) gibi tanınmış âlimlerin bulunduğu Hâfızuddin en-Nesefî, fıkıh, fıkıh usulü,

⁵³ Kureşî, II, 428; İbnKutluboğa, s. 35; *Keşfuzzunûn*, I, 112, II, 1395, 1848; Leknevî, s. 94; Bağdâdî, I, 581; Serkîs, I, 537; Brockelmann, *Suppl.*, I, 637, 654, II, 286; Zirikî, IV, 137; Kehhâle, V, 242; Fahrettin Attar, "Abdülaziz el-Buhârî", *DîA*, I, 186.

⁵⁴ Kureşî, II, 294; İbnKutluboğa, s. 30; İbnKemâl, *Tabakât*, vr. 159b; Leknevî, s. 101-102; İzmirî, vr. 26b; Kevserî, *Husnü't-tekâdî*, s. 104; Zeydan, III, 258; Bilmen, I, 439; W. Heffening, "Nesefî", *İA*, IX, 199-200; MurtezaBedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", *DîA*, XXXII, 567-568.

kelâm ve hadiste zamanının en büyük âlimlerinden biri idi. Bütün eserleri ulema nezdinde muteberdir. Bağdat seyahatinden dönerken Rebiülevvel 710 (Ağustos 1310) tarihinde İzec'de (Huzistân) vefat etti ve orada defnedildi.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eserleri⁵⁵

1. *Menâru'l-envâr*. Fıkıh usulüne dair bu önemli eser de birçok âlim tarafından serhedilmiştir (İstanbul 1315, 1326; Delhi 1870 Muhammed Mansûr Ali el-Yusufî'nin haşiyesi ile, 1287; Agra 1319-1320, Hintçe tercüme ile; Bulak 1298). Sadruşşerîa, Kivâmuddin el-Kâkî, Bâbettî, İbn Melek, Abdurrahman el-Aynî, (ö.893/1488), Zeynüddin İbn Nuceym ve Haskefî tarafından şerh edilen eser, Şemsüddin Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî (ö.1096/1685) tarafından nazmedilmiştir.

2. *Medâriku't-Tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Delhi 1271; Bombay 1278-79, 1287, 1301; Kahire 1306, 1326-27, 1344, *Hâzin Tefsîri* ile, 1287, 1300, 1304, 1309, 1318, 1328, Suyûtî'nin *el-İklîl*'i ile).

3. *Şerhü'l-Müntahabî'l-Husâmî*. Adıyla meşhur olan, Husâmüddin el-Ahsikesî'nin *el-Müntehab fî usûli'l-mezheb* adlı eserinin Ebü'l-Berakât en-Nesefî tarafından yapılan bir şerhidir (nşr. Salim Ögüt, İstanbul ts.).

11. TEFTÂZÂNÎ (722-792/1322-1390)

a. Hayatı

Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah el-Herevî et-Teftâzânî⁵⁶.

Tanınmış kelâm, fıkıh ve dil âlimi. Horasan bölgesinde Nesâ şehrinin Teftâzân kasabasında doğdu. Adudüddin el-Îcî ve Kutbüddin er-Râzî gibi âlimlerden ders aldı. Horasan, Hârizm ve Semerkand gibi farklı mezhep ve temayüllerin hakim olduğu bölgeleri dolaştı, çeşitli ilim çevreleriyle tanıştı. Timur Hârizm'i ele geçirince Teftâzânî'yi Semerkant'a götürdü, Teftâzânî burada büyük itibar görüp ders okuttu.

⁵⁵ *Keşfuzzunûn*, II, 1168, 1825, 1998; Serkîs, II, 1853; Brockelmann, *GAL*, II, 251, *Suppl.*, I, 761, II, 263.

⁵⁶ Suyûtî, *Buğye*, s. 391; Taşköprizâde, *Miftâh*, I, 205; Kârî, vr. 64a; MecdîEfendî, s. 42; Şevkânî, II, 303; Leknevî, s. 135; Serkîs, I, 630; Brockelmann, *GAL*, II, 278-280, *Suppl.*, II, 301-305; Ziriklî, VII, 113; C. A. Storey, "Teftâzânî", *İA*, XII, 118-121; ŞükrüÖzen, "Teftâzânî", *DîA*, XL, 299-308.

Timur'un Şîraz'ı ele geçirdikten sonra Semerkant'a götürdüğü Seyyid Şerî el-Cürcânî ile Teftâzânî onun huzurunda münazaralar yaptı.

Naklî ve aklî bütün ilimlerde, özellikle kelâm, fıkıh, mantık ve belâğatte derin derin bilgi sahibi olan Teftâzânî'nin eserleri doğu İslâm ülkelerindeki medreselerde elkitabı oldu. Hüsâmüddin Hasan b. Ali el-Ebîverdî, Burhânüddin Haydar el-Hâfî el-Herevî, Şihâbüddin Muhammed el-Câcermî, Muhammed b. Atâullah el-Herevî, Alâüddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî, Alâüddin ali b. Musa er-Rûmî, Alâüddin Ahmed b. Muhammed es-Seyrâmî, Kara Dâvud, Lütfullah es-Semerkandî onun öğrencilerinden bazılarıdır. Kendisinin mezhebi hakkında açık bir bayanda bulunmaması, Hanefî ve Şâfiî mezheplerinde eser vermiş olması sebebiyle bazı âlimlerce Hanefî, bazıları tarafından da Şâfiî sayılmıştır. Ancak ortaya koyduğu görüşler, eserlerine Hanefî âlimlerine yaptığı eleştiriler ve özellikle Şâfiî fıkına dair *Miftâhu'l-fıkh* adlı bir kitap yazmış olması onun Şâfiî eğilime sahip bulunduğu teyid edici mahiyettedir.

Teftâzânî 22 Muharrem 792 (10 Ocak 1390) tarihinde Semerkand'da vefat etti ve vasiyeti üzerine Serahs'a defnedildi. Teftâzânî'nin vefat tarihi 791 ve 793 olarak da geçmektedir.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eserleri

et-Tevîh fî keşfi hakâiki't-Tavdîh. Sadruşşerîa'nın (ö. 747/1347) *Tenkîhu'l-usûl* adlı kendi eserine yazdığı *et-Tavdîh* adlı şerhin haşiyesidir. Medreselerde ders kitabı olarak okutulan bu meşhur esrin adı geçen şerh ve diğer haşiyeleriyle birlikte çeşitli baskıları yapılmıştır.

et-Telvîh üzerine de Kadı Burhânüddin, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Hızır Şah, Hayâlî, musannifek, Alâüddin et-Tusî, Ali Kuşçu, Molla Husrev, Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî, Fenârî Hasan Çelebî, İslâmüddin el-İsferâyînî, Kemalpaşazâde, Hafîdü't-Teftâzânî Seyfüddin Ahmed b. Yahya el-Herevî ve başka âlimler hâşiye kaleme almıştır.

Şerhu'l-Akâid. Ebû Hafs en-Nesefî'ye ait meşhur eserin şerhidir.

Teftâzânî'nin bu meşhur eseri üzerine Musannifek, Bedreddin İbnü'l-Ğars, Kemâlüddin İbn Ebî Şerîf, İbrahim el-Lekanî, Zekerîyyâ el-Ensârî ve Hakîm Şah elKazvînî, Hayâlî, Kestelî, Îsâmüddin el-İsferayînî ve başka âlimler hâşiyeler yazmış, özellikle Hayâlî'nin hâşiyesine de başka haşiyelerr yazılmıştır. İbn Kutluboğa, Celâlüddin es-Suyûtî ve Ali el-Kârî de eserin hadislerini tahric etmişlerdir.

12. İBNÜ'L-HÂCİB (570-646/1175-1249)

a. Hayatı

Ebû Amr Cemâlüddin Osman b. Ömer b. Ebû Bekr b. Yunus el-Mısırî ed-Dimaşkî⁵⁷.

Büyük Mâlikî fıkıh, kelâm ve dil âlimi. Aslen Tiflis'li olup Yukarı Mısır'da Kûs'a bağlı İsnâ köyünde doğdu. Babası, Kûs emiri Emîr İzzüddin Mûsek es-Salâhî'nin hâcibi olduğundan kendisi İbnü'l-Hâcib lakabıyla anılmıştır. Kahire'de tahsil gördü. Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail el-Ebyârî, Muhammed b. Ömer el-Bennâ, Muhammed b. Yusuf el-Ğaznevî, İbn Nukta, Şâtıbî ve İbn Cübeyr'den ders aldı. Kahire'de Fâzılıyye Medrese'sinde, Şam'da Emeviyye Câmii'nde ders verdi. Daha sonra tekrar Kahire'ye döndü. Talebeleri arasında Şihâbüddin el-Karâfî, Ebû Şâme el-Makdisî, İbnü'l-Müneyyir, Ebû Alî Abdüsselam ez-Zevâvî, Abdülmü'min ed-Dimyâtî, Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, İbnü'l-Mâlik et-Tâî ve Nasıruddin el-Ebyârî gibi âlimler bulunmaktadır. Hayatının sonlarına doğru İskenderiyye'ye yerleşti ve 26 Şevval 646 (11 Şubat 1249) tarihinde orada vefat etti. Fıkıh ve aruzda eserler vermekle birlikte nahivde temayüz etmiş olup bu konuda selefin görüşlerine birçok noktada muhalifti. Fıkıh'ta da Mâlikî mezhebinin Mısır ve Mağrib tariklerini tevhide çalışmıştır.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri

Muhtasaru'l-Müntehâ (el-Muhtasaru'l-Usûlî). Müellifin Seyfeddin *el-Âmidî'nin el-İhkâm'ı* ile bunun üzerine yaptığı ihtisar çalışmasının yine kendisi tarafından yapılmış özettir.

⁵⁷ İbn Hallikân, III, 248; Mihtâr, vr. 10b; Bağdâdî, I, 654; M. Zihnî, s. 31; Brockelmann, *GAL*, I, 367, *Suppl.*, I, 531; Mahlûf, s. 167; Ziriklî, IV, 374; Moh. Ben Cheneb, "İbnülhâcib", *İA*, V, 856; H. Fleisch, "İbn al-Hâjib", *EI*, III, 781; Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 55-58; FerhatKoca, "el-Muhtasar", XXXI, 67.

Adudüddin el-Îcî, Kutbüddîn-i Şirâzî, Hasan b. Şerefşah, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, Ali es-Sübkî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Ekmeleddin el-Bâberttî, Makbilî ve diğer bazı âlimler *Muhtasarü'l-Müntehâ*'ya şerh yazmış, Îcî'nin şerhine de Sa'deddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Seyfüddin el-Ebherî ve Celâlüddin ed-Devvânî hâşiye kaleme almışlardır.

13. HAYÂLÎ, Şemsüddin Ahmed b. Musa el-Hayâlî (ö.875/1470)⁵⁸

a. Hayatı

Tanınmış Osmanlı âlimi. Hayâlî mahlasının titiz araştırmaları ve nazik üslûbu sebebiyle aldığı kaydedilir. Babasından ders aldı. Sonra Alâüddin Ali et-Tûsî ve Bursa Sultaniye Medresesi'nde Hızır Bey'den ilim tahsil etti, onun yardımcısı oldu. Bazı medreselerde, Filibe Şihâbüddin Paşa Medresesi'nde müderrislik yaptı. Daha sonra hacca gitti, dönüşünde İznik Orhaniye Medresesi'nde müderrislik görevine başladı ve çok geçmeden henüz 33 yaşında iken orada vefat etti. Vefatıyla ilgili olarak kaynaklar da 875 (1470), 862 (1458) ve 885 (1480) şeklinde farklı tarihler verilmektedir. Onun İznik medresesine Hatibzâde'nin vefatı (864/1460) üzerine tayin edildiği ve hac farızasını eda ettikten sonra bu göreve başladığı bilinmekte, dolayısıyla Bursa tarihi yazarı İsmail Belig ve Bursalı mehmet Tâhir'in verdiği ilk tarih daha doğru görünmektedir. Kendisinden Emrullah b. Akşemseddin, Paşa Çelebî Gıyâsuddîn ve Kara Kemal İsmail el-Karamanî ders almışlardır. Fâtih'in ve Sadrazammahmud Paşa'nın saygı gösterdiği Hayâlî usûl-i fıkıh, Tefsîr ve Arao diline dair şerh ve hâşiyeler telif etmekle birlikte daha çok kelâm ilmindeki eserleriyle öne çıkmıştır.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri

Hâşiye alâ Şerhhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye. Teftâzânî'nin *Akâidü'n-Nesefiyye* üzerine yaptığı şerhin hâşiyesidir.

⁵⁸ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 139-142; *Keşfuzzunûn*, I, 347; Şevkânî, I, 121-122; Leknevî, s. 43; *Osmanlı Müellifleri*, I, 291; Serkîs, I, 852-853; Brockelmann, *Suppl.*, II, 318; Ziriklî, I, 247; Kehhâle, II, 187; Adil Bebek, "Hayâlî", *DİA*, XVII, 3-5.

Eser üzerine Kara Kemal, Bihiştî Ramazan Efendi, Siyâlkûtî, İsmail Gelenbevî ve Hâdimî gibi birçok âlimin telifleri vardır.

14. SEYYİD ŞERİF CÜRCÂNÎ (740-816/1340-1413)

a. Hayatı

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali, Seyyid Şerîf el-Cürcânî⁵⁹.

Büyük Hanefî âlimi. 24 Şaban 740 (24 Şubat 1340) tarihinde Cürcan yakınlarında Tâcû'da (Takü) doğdu. Hz. Peygamber'in soyundan gelen Deylem'deki Zeydî imamlarından Muhammed b. Zeyd'in (ö. 287/900) on üçüncü göbekten torunudur. Küçük yaşta Arapça öğrendi. Aklî ve naklî ilimlerde tahsil gördü. Herat'ta Kutbüddin Muhammed er-Râzî'nin (ö. 766/1366) derslerinde bulundu. Cemâlüddin Aksarâyî ile görüşmek üzere Karaman'a gittiyse de oraya vardığında Aksarâyî vefat etmişti. Aksaray'da Molla Fenârî ile görüştü ve onunla birlikte Kahire'ye geçti. Ekmelüddin el-Bâberti ve Mübârek Şah el-Mantıkî'den ders aldı. 776 (1374) yılında İstanbul'a gitti. Oradan Şiraz'a döndü ve oraya yerleşti. Şah Şücâ tarafından Dârüşşifâ Medresesi'ne müderris tayin edildi. Şiraz'ı alan Timur'un emriyle Semerkand'a gitti (789/1387) ve orada on sekiz yıl müddetle ders verip eser telif etti; Timur'un meclislerinde Mâverâünnehir âlimleriyle, özellikle Teftâzânî ilmî münazaralarda bulundu. Semerkant'ta tanıştığı Hâce Alâüddin Attâr vasıtasıyla Nakşibendiyye tarikatına girdi, Mevlânâ Nizâmüddin Hâmûş'un sohbetlerine katıldı. Timur'un ölümü üzerine (807/1405) tekrar Şiraz'a döndü. 6 Rebiülâhir 816 (6 Temmuz 1413) tarihinde orada vefat etti.

Yetiştirdiği öğrenciler arasında ünlü matematikçi Kadızâde-i Rûmî, Fehrüddin Acemî ve Fethullah eş-Şirvânî gibi âlimler bulunmaktadır. Cürcânî, yaşadığı dönemde olduğu gibi daha sonraki yüzyıllarda da etkili olmuş çok yönlü bir âlimdir. Kelâm, Arap dili ve edebiyatı başta olmak üzere felsefe, mantık, astronomi, matematik, mezhepler

⁵⁹ Mihtâr, vr. 161b; Sehâvî, V, 328; *Keşfuzzunûn*, I, 422; Şevkânî, I, 488; Leknevî, s. 125-134; Bağdâdî, I, 728; Serkîs, I, 678; Zeydân, III, 252; Brockelmann, *GAL*, I, 475, 346, II, 280; *Suppl.*, II, 305; "Cürcânî", *İA*, III, 246; A. S. Tritton, "al-Djurdjani", *El*, II, 602; Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, VIII, 134-136.

tarihi, fıkıh, hadis, Tefsîr, tasavvuf gibî dini ve aklî ilimlerin hemen hepsinde telif, şerh ve hâşiye türünde bir çok eser vermiştir. Özellikle Arap dili, ferâiz ve kelâmla ilgili eserleri asırlarca medreselerde okutulmuş, görüşleri ilim ve fikir hayatında büyük tesirler meydana getirmiştir.

b. Molla Cîven Tefsîrinde Kullandığı Eseri

Molla Cîven bu zatın eserlerinden kaynak olarak, *Şerhü'l-Akâidi'l-Adudiyye*'yi kullanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

*et-TEFSÎRÂTÜ'L-AHMEDİYYE'*NİN TAHLİLİ

I. ET-TEFSÎRÂTÜ'L-AHMEDİYYE'DE TEFSİR METODU

Müfessirlerin Tefsîre yaklaşım metotları farklı olmakla birlikte genel olarak rivâyet ve dirâyet olarak iki metottan birisine nispet edilirler. Bazıları Tefsîrinde sırf seleften nakledilen rivayetlerle iktifa ederken diğerleri de bunu yeterli görmeyip başka bilgi kaynaklarından da yararlanarak kendi görüşleriyle âyetleri Tefsîr etmektedirler. Bu iki çeşidini dengeli olarak kullanan müfessirler de vardır. İşte incelemekte olduğunuz *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye* bu tarzda yazılmış olan bir Tefsîr olarak hem rivâyeti, hem de dirâyeti yerli yerinde kullanarak Ahkâm âyetlerini Tefsîr etmektedir. Âyetin âyetle, hadisle ve sahabe kavliyle Tefsîri, nâsîh mesûh, sebep-i nüzûl ve kırâat farkları gibi rivayete dayalı hususlara genişçe yer vermiş, bu bilgileri fıkıh, kelam, Tefsîr vb. alanlardaki kaynaklardan elde ettiği dirâyet bilgileriyle harmanlamıştır. Konuyu daha net biçimde ortaya koyabilmek için bu hususları tek tek ele almak istiyoruz:

A. ÂYETİ ÂYETLE TEFSİR ETMESİ

Kur'ân-ı Kerîm'in en büyük müfessiri, bizzat kendisidir. Âyetler birbirini Tefsîr eder. Bir yerde kendisine sadece işaretle iktifa edilen bir mevzu, başka yerde genişçe anlatılır. Bir yerde kapalı olarak zikredilen bir kelime, başka yerde şerh ve izah edilir. Bir yerde genel olarak beyan edilen bir konunun başka yerde hususi yönleri dile getirilir. Bir yerde özetle anlatılan bir kıssa, bir başka yerde teferruatlı olarak ele alınır. Bütün bunlar eşsiz bir bütünlüğün içinde ve son derece ince ölçüler dâhilinde cereyan eder. İşte bu konuda, sözü açıklamaya en yetkili olan onun sahibidir kâideye dayanarak, en sağlam metod olarak âyeti âyetle Tefsîr etmek sayılır.

Ondan dolayı Molla Cîven'in Tefsîrinde ilk sırada âyeti âyetle Tefsîr ettiğini görmekteyiz.

1. el-Hücurât Sûresi 9. ve 10. Ayetleri Örneği

وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي
حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

*“Eğer mü’minlerden iki grup çarpışırlarsa aralarını düzeltin. Biri diğerine tecavüz ederse tecavüz edenle, Allah’ın emrine dönünceye kadar savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve âdil davranın. Şüphesiz Allah âdil olanları sever”.*⁶⁰

Molla Cîven yukarıdaki ayette geçen “aralarını düzeltin” emrinin ne şekilde yerine getirileceğini izleyen âyetin Tefsîrinde ele almıştır.

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

*“Mü’minler ancak kardeşirler. Öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin ve Allah’tan sakının. Umulur ki merhamet olunursunuz”.*⁶¹

Molla Cîven yukarıdaki ayette geçen “aralarını düzeltin” ifadesinin, bir Müslümana yakışır şekilde ancak adalet yoluyla gerçekleşeceği üzerinde durmuştur. Bunu da şu şekilde ifade etmiştir:

*“Muhakkak ki mü’minler kendi aralarında kardeşir. Çünkü hepsi ebedî hayatı vacip eden imana mensuptur”*⁶²

2. en-Nisâ Sûresi 20 ve el-Bakara Sûresi 229. Âyetler Örneği

وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِنَّمَا مُبِينًا

⁶⁰ el-Hücurât 49/9.

⁶¹ el-Hücurât 49/10.

⁶² Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 468.

“Eğer bir eş yerine başka bir eş almak isterseniz, bunlardan birisine yüklerle mal (mehir) vermiş olsanız bile ondan hiçbir şeyi geri almayın. Böyle yaparsanız kadınlara yanlış davranarak onlara iftira atmış olursunuz”.⁶³

Molla Cîven yukarıdaki ayette geçen *“ondan hiçbir şeyi geri almayın”* ifadesini Bakara sûresi 229. ayetle Tefsîr etmiştir.

الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَاِمْسَاكِ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٍ بِاِحْسَانٍ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوا مِمَّا اَتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا اِلَّا اَنْ يَخَافَا اَلَّا يُغَيِّمَا حُدُودَ اللّٰهِ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُغَيِّمَا حُدُودَ اللّٰهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهٖ تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوْهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُوْنَ

“Boşama iki keredir. Artık bundan sonra ya iyilikle tutmak veya güzellikle bırakmak gerekir. Sizin onlara verdiklerinizden bir şeyi geri almanız helâl olmaz. Ancak, Allah’ın sınırlarını gözetememekten korkmaları durumu bunun dışındadır. Eğer o ikisinin Allah’ın sınırlarını gözetemeyeceklerinden korkarsanız (bilin ki), kadının kendi hakkının bir kısmından vazgeçmesinde onlar için herhangi bir günah yoktur. Bunlar Allah’ın sınırlarıdır, onları aşmayın. Kimler Allah’ın sınırlarını aşarlarsa işte onlar zalimlerdir”.⁶⁴

Molla Cîven bu konudaki görüşünü şu şekilde dile getirmiştir:

“Ey zevçler (kocalar) ! Bir hanımın durumu, güzelliği için kendi zevcenizi (eşinizi) başkasına (diğerine) değiştirmek (boşamak) istediyseniz; zevcenizden verdiğiniz malı (az ya da çok) geri almayınız. Çünkü eğer öyle yaparsanız iftira atmış olursunuz. Onlarla birlikte yaşamışsınız ve onlar sizinle yatmaya, arkadaşlıklarını yürütmeye sizden sağlam bir teminat almışlar veya Allah onlar için şöyle diyerek teminatı almış: “Ya iyilikle tutunuz, ya da güzellikle salıveriniz” Bunu nasıl yapabilirsiniz!⁶⁵”

⁶³ en-Nisâ 4/20.

⁶⁴ el-Bakara 2/229.

⁶⁵ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 172.

3. el-Bakara Sûresi 222 ve 223. Âyetler Örneği

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَىٌّ فَأَعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ

فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ

“Sana bir de ay halinden soruyorlar. De ki: “O bir eziyettir. Ay hali görmekte oldukları sırada kadınlarınızdan uzak durun ve temizleninceye kadar kendilerine yaklaşmayın. Temizlenmelerinden sonra artık Allah’ın size emretmiş olduğu yerden kendilerine varın. Şüphesiz Allah çokça tevbe edenleri sever ve temizlenenleri de sever””⁶⁶

Molla Cîven yukarıdaki ayette geçen “Allah’ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın” ifadesini aynı surede bir sonraki ayetle Tefsîr etmiştir.

نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنْتُمْ شَتْتُمْ وَقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

*“Kadınlarınız sizin tarlalarınızdır. Artık tarlalarınıza istediğiniz gibi varın. Kendiniz için de ileride yararlanacağınız şeyler hazırlayın. Allah’a karşı gelmekten de sakının ve bilin ki siz O’na kavuşacaksınız. Mü’minleri de müjdele”.*⁶⁷

Molla Cîven’in bu ayete şu şekilde bir açıklama getirir:

“(Sizin) Kadınıza (tarlanıza) yaklaşımınızın, Allah’ın emrettiği yerden -yani tohum ekilebilecek yerden- olması vaciptir. Başka türlü haramdır (yasaktır)”⁶⁸

Molla Cîven âyetleri Tefsîr ederken, âyeti diğer bir âyetle Tefsîr etme metodunu kullanmış. Âyeti âyetle Tefsîr edilmesini diğer metodlara tercih etmiş ve bu metodu kullanırken maksadı, anlamı kapalı bir âyeti anlamı açık olan diğer bir âyetle açıklamak

⁶⁶ el-Bakara 2/222.

⁶⁷ el-Bakara 2/223.

⁶⁸ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 77.

ve onunla birlikte içerdği hükümlere daha detaylı bir şekilde ulaşmak olduğunu görmekteyiz.

B. ÂYETİ HADİSLE TEFSİR ETMESİ

Kur’ân-ı Kerîm’i en iyi anlayan kişi, şüphesiz ki Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’dir. Çünkü ona Kur’ân’ın mânalarını öğreten Cenâb-ı Hak’tır.

Efendimiz (s.a.v.), Kur’ân-ı insanlara tebliğ etti. Onların ihtiyacı olan kısımları beyan ve Tefsîr etti, açıkladı. Onlara doğru olanı öğrenme ve yaşamaları için lazım gelen her şeyi öğretti. Sorularına cevap verdi. Kur’ân’ın emirlerini bizzat kendi hayatında tatbik ederek örneklendirdi. Canlı Kur’ân oldu. Yaşayan Kur’ân oldu. Allah Resûlü (s.a.v.)’in hayatı Kur’ân’ın “Tatbîkî Tefsîri” oldu. Bu sebeple Allah Teâlâ, Kur’ân’ın emirlerini yaşayabilmek için Resûlullah (s.a.v.)’e itaat ve ittibayı farz kıldı. Ona itaati kendine itaat, ona isyanı kendine isyan saydı⁶⁹. Onu sevmeyi kendini sevmek, onun elini tutup bey’at etmeyi, kendine bey’at kabul etti⁷⁰. Problemlerin ve anlaşmazlıkların halinde ona müracaatı farz kıldı⁷¹. Onun verdiği hükme gönülden teslim olmayanların alnına küfür mührünü vurdu⁷².

Fahr-i Kâinât (s.a.v.), çeşitli vesilelerle Kur’ân âyetlerini Tefsîr etmiştir. En kıymetli ve itibar edilecek Tefsîr, şüphesiz Efendimiz’in yaptığı Tefsîrlerdir.

Kur’ân’dan sonra gelen en önemli kaynaklar olarak bilhassa hadis kitapları sayıldığından dolayı, her fıkıhçı gibi Molla Cîven de hadislere çok önem vermektedir.

Âyeti açıklayan başka bir âyet bulunmadığı takdirde bu âyetin Tefsîri olarak mahiyetinde bir hadis var ise bu hadisin de âyeti açıklamada kullanıldığını görmekteyiz.

⁶⁹ en-Nisâ 4/80.

⁷⁰ el-Feth 48/10.

⁷¹ en-Nisâ 4/59.

⁷² en-Nisâ 4/65.

1. et-Tevbe Sûresi 60. Âyet Örneği

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ
اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Sadakalar (zekâtlar) Allah tarafından bir farz olarak, yoksullara, düşkünlere, onların toplanmasında çalışanlara, gönülleri İslâm’a ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda olanlara ve yolda kalanlardır. Allah âlimdir, hâkimdir”.⁷³

Molla Cîven bir insanın yukarıdaki ayette geçen “el-ğarîmî (borçlular)” sınıfına dâhil olabilmesi için zengin olmamak şartı bulunmadığını Hz. Muhammed (s.a.v.)’in şu hadisi ile Tefsîr etmiştir:

“Zengin bir insana sadaka ancak beş durumda verilebilir: Allah yolunda bir gazi ise, borçlu ise, sadaka malını kendi parasıyla satın aldı ise, zekât toplayan memur ise, miskin komşusu olup da ona sadakayı verdikten sonra o miskin zengine hediye etse”Yani zengin olup da aynı zamanda borçlu ise o kişiye sadaka verilebilir⁷⁴”

2. el-Enfâl Sûresi 60. Âyet Örneği

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَأُخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ

“Onlara karşı gücünüzün yettiğince kuvvet ve (cihad için) bağlanıp beslenen atlar hazırlayın ki, bunlarla Allah’ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve bunlardan ayrı sizin bilmediğiniz ama Allah’ın bildiği daha başkalarını korkutasınız. Allah yolunda ne harcarsanız karşılığı size verilir ve haksızlığa uğratılmazsınız”.⁷⁵

Molla Cîven yukarıdaki ayette geçen “Onlara karşı gücünüzün yettiğince kuvvet hazırlayın” ifadesini açıklarken Hz. Muhammed’in bir hadisini de düşüncesine örnek

⁷³ et-Tevbe 9/60.

⁷⁴ Molla Cîven, et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye, s. 320.

⁷⁵ el-Enfâl 8/60.

almış ve; “Kâfirlere karşı gücünüzün yettiği şekilde beslenen atlar olsun, kuvvet olsun hazırlayın” demiştir. Burada söz edilen “kuvvet” kelimesi; savaşta insanı güçlendirecek her şeyi ifade etmektedir. Ancak söz konusu ifade Hz. Muhammed’den nakledilen hadiste “atma gücü” olarak geçmektedir⁷⁶.

3. en-Nisâ Sûresi 20. ve 21. Ayetler Örneği

وَأِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدِيَهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا

مُبِينًا وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا

“Eğer bir eş yerine başka bir eş almak isterseniz, bunlardan birisine yüklerle mal (mehir) vermiş olsanız bile ondan hiçbir şeyi geri almayın. Böyle yaparsanız kadınlara yanlış davranarak onlara iftira atmış olursunuz. Birbirinize katılmışken ve onlar sizden kuvvetli bir güvence almışken onu nasıl alırsınız?”⁷⁷

Molla Cîven yukarıdaki ayette geçen “kadınlara yanlış davranarak onlara iftira atmış olursunuz” ifadesini Hz. Muhammed (s.a.v.)’in buyurmuş olduğu şu hadisi ile açıklar:

“Kadınlara doğru (iyi) davranın (tavsiyede bulunun). Onlar sizin yardımınıza muhtaçtır. Siz onları Allah’ın emaneti olarak ve Allah’ın sözü uyarınca da ferclerini kendinize helâl diye aldınız.”

Molla Cîven, söz konusu hadis ve ayetleri örnek vererek şu şekilde açıklamıştır:

“Allah’ın caiz ettiği emirlerinin arasında en nefret ettiği; eşlerin boşanmasıdır. Onu bile yaparken eşinize iyi davranın.”⁷⁸

⁷⁶ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 303.

⁷⁷ en-Nisâ 4/20, 21.

⁷⁸ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 172.

4. el-Bakara Sûresi 223. Ayet Örneği

نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأُتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُّلاَقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

“Kadınlarınız sizin tarlalarınızdır. Artık tarlalarınıza istediğiniz gibi varın. Kendiniz için de ileride yararlanacağınız şeyler hazırlayın. Allah’a karşı gelmekten de sakının ve bilin ki siz O’na kavuşacaksınız. Mü’minleri de müjdele”.⁷⁹

Molla Cîven yukarıdaki ayette geçen *“enna şî’tûm (nasıl dilerseniz)”* ifadesini açıklarken Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Yahudilere söylediklerini temel alarak şöyle anlatmıştır:

“Yahudilere göre azil dışarı yapılmaz; çünkü o, çocuk öldürmenin küçük bir halidir.” Hz. Muhammed (s.a.v.)’e bu hususu sorduklarında şöyle buyurmuştur: “Yahudiler yalan söylüyorlar, muhakkak Allah diyor ki, nasıl isterseniz, yani ister dışarı azil edin, isterseniz hiç dokunmayın”⁸⁰.

Molla Cîven’in âyeti Tefsîr ederken, anlamı kapalı olan âyeti açıklayıcı mahiyette başka bir âyeti bulamadığında ya da başka bir âyeti kullandıktan sonra ortaya çıkan bir hükmün daha net bir şekilde anlaşılması için hadisleri kullanmış, ancak kullandığı bu hadisleri “Sihâh” veya “Sünen” gibi klasik hadis kitaplarından doğrudan almak yerine kullandığı kaynaklardan aktarmıştır. Bunları da tercih ettiği görüşü desteklemek veya tenkit ettiği görüşe karşı çıkmak maksadıyla kullanmıştır. Hadislerle istidlâl ederken hadisin sıhhatinden daha fazla anlamına önem vermiş. Ayetin iki farklı şekilde anlaşılmasına sebep olan iki farklı hadis bulunduğu takdirde her iki hadisi de ele alıp değerlendirmiş, ama Ebû Hanîfe’nin görüşüne daha yakın olan hadisi diğerine tercih etmiştir.

C. SAHÂBE’NİN İCMASINA DAYANMASI

Sahâbe-i kirâm Tefsîr ederken ilk, Kur’ân-ı Kerîm’e sonra Hz. Peygamberin sünnetine dayandıklarını biliyoruz. Ancak bu iki temel kaynakta bir hüküm

⁷⁹ el-Bakara 2/223.

⁸⁰ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 77.

bulamadıkları durumlarda kendi içtihatlarını ortaya koyuyorlardı. Sahabenin tamamının veya kahir ekseriyetinin bir konuda aynı içtihadı ortaya koyması sahabenin icmâsını oluşturmaktadır. Buna dair örneklerle târîh ve hadis v.s. gibi kitaplarda rastlamaktayız.

Sahâbe'nin icması Hz. Peygamber'in sünnetinden sonra gelen kaynaklardan en önemlisi olarak sayılır. Bundan dolayı Molla Cîven bir âyeti Tefsîr ederken, sahâbenin icmasını delil olarak kullanmaktadır.

et-Tevbe Sûresi 60. Ayet Örneği

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ

اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ قَرِيبَةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Sadakalar (zekâtlar) Allah tarafından bir farz olarak, yoksullara, düşkünlere, onların toplanmasında çalışanlara, gönülleri İslâm’a ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda olanlara ve yolda kalanlardır. Allah Âlimdir, Hâkimdir”.⁸¹

Yukarıdaki ayette sıralanan, sadaka verilmesi farz olan insanlardan birisi de, gönülleri İslâm’a ısındırılacak olanlardır. Hz. Muhammed (s.a.v.), bu kişilere İslâm’a gönülleri ısınsın ve Müslümanlar onlardan zarar görmesin diye sadaka malından pay çıkartmıştır.

Molla Cîven bu kategorideki insanları değerlendirirken, sahabe icmâsını delil göstererek, onlara sadaka vermenin vacip olmadığını şu şekilde ifade eder:

“Hz. Ebu Bekir’in halifeliğinde Allah’ın Müslümanlara izzet ve güç ihsan etmesinden sonra bütün sahabîlerin icma etmeleriyle bu kategorideki insanlara sadaka verilmesi hükmü vacip olmaktan çıkmıştır”.⁸²

⁸¹ et-Tevbe 9/60.

⁸² Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 320.

D. SAHÂBE VE TÂBÎÛN KAVLI İLE TEFSİRİ

Resûlallah (s.a.v.)'in vefatından sonra Sahâbe-i kirâm, Kur'ân-ı Kerîm hizmetlerini devralmışlardır. Kur'ân'ın cem'i, istinsahı, çoğaltılıp çevre beldelere dağıtılması, kırâati, Tefsîri, hâsılı hiçbir değişmeye ve bozulmaya uğramadan tebliği, okunması, anlaşılması ve yaşanması için bütün güçleriyle çalıştılar.

Hız. Peygamber'in hadislerinden sonra en önemli ve güvenilir kaynak olarak şüphesiz ki sahâbe sözüdür. Çünkü Kur'ân-ı Kerim onlar varken nâzil olmuş, Hız. Peygamber onlara doğrudan hocalık yapmış ve onlar da bilmediklerini ona çekinmeden sormuşlardır. Ayrıca Kur'an doğrudan onların hayatlarına nizam vermek üzere nazil olduğundan ilk muhatap kitle sahabe nesli olmuştur.

Sahâbe-i kirâm âyetleri Tefsîr ederken öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'e, sonra Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) sünnetine müracaat ediyorlardı. Bu iki kaynaktan bir şey bulamadıklarında kendi kanaatlerini serd ediyorlardı. Onların bu metodu, yetiştirdikleri tâbiûn nesli tarafından da aynen takip edilmiştir. Ancak tabiûn nesli, kendi görüşlerinden önce sahabe kavillerini de araştırmak suretiyle kendilerinden ilim aldıkları sahabe neslini takdim etmişlerdir. Bundan dolayı hem fıkıhçılar hem de Tefsîrciler sahâbe kavli ile tâbiûn görüşlerini delil olarak kullanmışlardır. Molla Cîven de Tefsîrinde bu tür kaynaklara dayanmıştır.

1. en-Nisâ Sûresi 20. Ayet Örneği

وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَأَنْتُمْ إِحْدِيهِنَّ قِنَطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا

“Eğer bir eş yerine başka bir eş almak isterseniz, bunlardan birisine yüklerle mal (mehir) vermiş olsanız bile ondan hiçbir şeyi geri almayın. Böyle yaparsanız kadınlara yanlış davranarak onlara iftira atmış olursunuz”.⁸³

⁸³ en-Nisâ 4/20.

Molla Cîven yukarıdaki ayette geçen “kintâr (yüklerle mal)” ifadesini açıklarken kadınlara mehir maksadıyla sınırsız şekilde para verilebileceğini sahabîlerin şu sözlerini delil göstererek savunur:

“Hz. Ömer (r.a.) bir gün minbere çıkıp, kadınların mehir sadakalarının yükseltilmemesini söyledikten sonra bir kadın çıkıp; “Senin sözüne mi uyalım yoksa Allah’ın ‘Onlardan birine yüklerce mehir vermiş olsanız’ sözüne mi?” diye sorunca Hz. Ömer (r.a.); “Herkes Ömer’den daha iyi biliyor” dedi ve tekrar minbere çıkıp; “Herkes istediği kadar mehir verebilir” demiştir”⁸⁴.

2. en-Nisâ Sûresi 25. Ayet Örneği

وَمَنْ لَّمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ
وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَانْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَأَتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ
مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ فَإِذَا أُحْصِنَ فَإِنَّ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ذَلِكَ
لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ وَاللَّهُ عَفُورٌ رَحِيمٌ

*“Sizden kim hür mü’min kadınlarla evlenmeye güç yetiremezse o zaman elinizin altındaki mü’min cariyelerinizden biriyle evlensin. Allah, imanlarınızı (sizden) daha iyi bilir. Hepiniz birbirinizdensiniz. Şu halde onları, iffetli olmaları, zina işlememeleri ve gizli dost edinmemeleri şartıyla sahiplerinin izinleriyle nikâhlayın ve bu durumda mehirlerini de güzelce verin. Evlendiklerinde eğer bir fuhuş işlerlerse hür kadınlara uygulanan cezanın yarısı ile cezalandırılırlar. Bu izin, içinizden kötü yola sapma korkusu olanlar içindir. Ancak sabretmeniz sizin için daha hayırlıdır. Allah çok bağışlayıcı, çok merhamet edicidir”.*⁸⁵

⁸⁴ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 172.

⁸⁵ en-Nisâ 4/25.

Molla Cîven yukarıda geçen ayeti açıklarken imanlı hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimsenin, elleri altında bulunan imanlı cariyelerle evlenmesini İbn Abbas (r.a.)’ın şu sözlerine değinerek açıklamıştır:

“Üç yüz dirheme sahip olan bir kimseye hac vazifesi vacip olur, fakat cariyeyle nikâh kıyması haram olur.”

Molla Cîven: *“İbn Abbas (r.a.)’ın bu sözleri İmam Şafii’nin mezhebine göre delildir. İmam Azam Ebu Hanife’nin görüşüne göre; hem zengin hem de fakir kimse cariyeyle aynı şekilde nikâh kıyabilirler”*⁸⁶ demiştir.

3. el-Mâide Sûresi 6. Ayet Örneği

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ
وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ
لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ
مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

*“Ey iman edenler! Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi ve dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın, başlarınızı mesh edin ve topuklarınıza kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz boydan boya yıkanın. Eğer hasta yahut yolculukta olursanız veya sizden biri tuvalet ihtiyacını görmüş ya da kadınlara dokunmuş olup da su bulamazsanız temiz bir toprakla teyemmüm edin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi mesh edin. Allah size bir zorluk çıkarmak istemiyor; ancak sizi temizlemek ve olur ki şükredersiniz diye üzerinize nimetini tamamlamak istiyor”.*⁸⁷

Molla Cîven yukarıda geçen ayeti açıklarken, namaza durulacağı sırada abdestin hangi durumlarda vacip olduğunu anlatan farklı görüşleri sıralarken İbn Abbas’ın:

⁸⁶ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 181.

⁸⁷ el-Mâide 5/6.

“Uykudan uyanıldığında namaza durmadan önce abdest vacip olur” dediğini de “Çünkü uyku hali abdesti bozar”⁸⁸ diye değerlendirir.

4. et-Tevbe Sûresi 60. Ayet Örneği

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ

اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ قَرِيبَةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Sadakalar (zekâtlar) Allah tarafından bir farz olarak, yoksullara, düşkünlere, onların toplanmasında çalışanlara, gönülleri İslâm’a ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda olanlara ve yolda kalanlardır. Allah âlimdir, hâkimdir”.⁸⁹

Molla Cîven, bu ayette kendilerine sadaka verilmesi icap eden kimselere söz konusu sadakanın hangi suretlerde verilmesi gerektiğine dair selefin şu ifadelerini kaydeder:

“Hz. Ömer (r.a.), Hz. Huzeyfe (r.a.), İbn Abbas ile başka sahabîler ve tabîîlerin dediklerine göre sadakanın bu sekiz kategori arasından herhangi birine de verilmesi yeterlidir”⁹⁰.

Molla Cîven Tefsîrinde selefin Tefsîrine de özel bir yer vermiş, sahâbe ve tâbiûnun ayrıca Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. İbn Abbas ve Hz. Hüzeyfe vd. sahâbîlerin yanında pek çok tâbiûnun görüşlerini zikretmiş. Örneklerden de anlaşıldığı üzere, Molla Cîven, âyeti Tefsîr ederken sahabe ve tabiûn kavillerinden yararlanmakta, ancak bunlara bağlı kalmamaktadır. Mezheb görüşüne aykırı olduğu durumlarda selef kavlini değil, mezheb görüşünü tercih etmektedir.

E. SEBEB-İ NÜZÛLLE AÇIKLAMASI

Kur’ân-ı Kerim’in peyderpey nâzil olması başka semâvî kitaplardan farklı bir özelliğidir. Çünkü diğer ilahî kitaplar bir kerede inzal buyrulurken Kur’an yaklaşık 23

⁸⁸ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 237.

⁸⁹ et-Tevbe 9/60.

⁹⁰ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, a.g.e..

yıllık zaman zarfında inzal buyrulmuştur. Bu da vahyin olaylarla birlikte seyretmesine ve Kur'an'ın mesajının toplumsal olaylara doğrudan müdahale etmesine vesile olmuştur. Bu durum Kur'an'ın mesajının daha kolay anlaşılmasını sağladığı gibi toplumun kademe kademe eğitilmesini ve Kur'an'ın vermek istediği mesajların azar azar topluma kazandırılmasını sağlamıştır. İşte bazen vuku bulan bir olayla ilgili ilahî mesajın ne olacağı beklentisi, bazen sorulan bir soruya cevap maksadıyla, bazen de müslümanlara destek veya moral vermek gibi daha pek çok vesileyle vahiy gelmiştir. İşte bu tür hadiselerden bir soru veya muayyen bir olay bir âyetin inzaline vesile olmuş ise bu tür soru veya olaya sebep-i nüzûl denmektedir.

Sebeb-i nüzûl hadiselerinin ilgili âyetleri anlamaya katkıları çok açıktır. Âyetler arasında var olduğu zannedilen müşkillerin çözümünde, âyette kastedilen olay veya şahısların tespitinde, mübhemlerin giderilmesinde sebep-i nüzûl rivayetleri önemli rol oynamaktadır. Şüphesiz âyetin Tefsîrinde daha başka katkıları da olmaktadır. Bu nedenle sebep-i nüzûl rivayetleri Tefsîr ilminin en önemli kaynaklarından birisini oluşturmaktadır ve hiçbir müfessir bu kaynağa kayıtsız kalmamıştır.

Molla Cîven de Tefsîrinde esbâb-ı nüzûl rivayetlerine yer vermiş ve âyetin manasını tespit ve âyetten hüküm istinbatında bunları kullanmıştır.

1. el-Bakara Sûresi 222. Ayet Örneği

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَأَعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ

“Sana bir de ay halinden soruyorlar. De ki: “O bir eziyettir. Ay hali görmekte oldukları sırada kadınlarınızdan uzak durun ve temizleninceye kadar kendilerine yaklaşmayın. Temizlenmelerinden sonra artık Allah’ın size emretmiş olduğu yerden kendilerine varın. Şüphesiz Allah çokça tevbe edenleri sever ve temizlenenleri de sever.”⁹¹

⁹¹ el-Bakara 2/222.

Molla Cîven yukarıda geçen ayetin hangi sebeple nazil olduğunu şu şekilde ifade ediyor:

“Eskiden Araplar, Yahudiler ve Mecusiler kadınların ay hallerinde onlarla aynı sofrada yiyip içmezler, onlarla beraber kalmazlardı. Bir gün Sabit b. ed-Dehdah, Hz. Muhammed (s.a.v.)’e; Ey Allah’ın elçisi! Dışarıda hava soğuk, kıyafet azdır. Kadınlarımıza ne şekilde davranmalıyız? Dışarı mı bırakmalıyız, yoksa başka bir çare mi bulmalıyız? Sorusundan sonra bu ayet nazil olmuştur”⁹²

2. el-Bakara Sûresi 223. Ayet Örneği

نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُّلاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

“Kadınlarınız sizin tarlalarınızdır. Artık tarlalarınıza istediğiniz gibi varın. Kendiniz için de ileride yararlanacağınız şeyler hazırlayın. Allah’a karşı gelmekten de sakının ve bilin ki siz O’na kavuşacaksınız. Mü’minleri de müjdele”⁹³

Molla Cîven yukarıda geçen ayetin hangi sebeple nazil olduğunu şu şekilde ifade ediyor:

“Bu ayet Yahudilerin, erkeğin eşine arkasından önüne doğru yaklaşmasından doğacak çocuğun şaşı olacağı düşüncelerine yanıt olarak nazil olmuştur. Allah’ın zevcede helâl kıldığı yerlerine hangi pozisyonda isterseniz yaklaşabilirsiniz anlamına gelmektedir”⁹⁴

⁹² Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 77.

⁹³ el-Bakara 2/223.

⁹⁴ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 77.

3. en-Nisâ Sûresi 19. Ayet Örneği

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لَتَذَهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا
أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا
كَثِيرًا

*“Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkları müddedce onlara verdiklerinizin bir kısmını ele geçirmek için de kadınlarınızı sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız (biliniz ki) Allah’ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz”.*⁹⁵

Molla Cîven yukarıda geçen ayetin hangi sebeple nazil olduğunu şu şekilde ifade ediyor:

“Cahiliye Devri’ndeki Araplar kocası ölen kadını, onun miras bıraktığı gibi telakki ediyorlardı. Kadın istemese bile onunla evlenme veya onu başkasıyla evlendirme hakkına sahip olduklarını düşünüyorlardı. Bu sebeple bu ayet nazil olmuştur”⁹⁶

4. en-Nisâ Sûresi 58. Âyet Örneği

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ
بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

*“Şüphesiz Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah, her şeyi işiten ve görendir”.*⁹⁷

Molla Cîven yukarıda geçen ayetin hangi sebeple nazil olduğunu şu şekilde ifade ediyor:

⁹⁵ en-Nisâ 4/19.

⁹⁶ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 172.

⁹⁷ en-Nisâ 4/58.

“Hz. Muhammed (s.a.v.) Mekke’yi fethedince Kâbe’nin bakıcısı Osman b. Talha kapıyı kilitlemiş, Kâbe’nin üzerine çıkmış ve anahtarı vermeyi reddederek; “Senin peygamber olduğunu bilse idim anahtarı verirdim” demiştir. Sonra Hz. Ali (r.a.) anahtarı zorla ondan alarak kapıyı açmış ve Hz. Muhammed (s.a.v.) içeri girerek iki rekât namaz kılmıştır. Çıktığı zaman amcası Hz. Abbas anahtarı ve şerefli bir görev olan bakıcılığı kendisine vermesini istemiştir. İşte bu münasebetle yukarıdaki ayet nazil olmuştur. Daha sonra Efendimiz (s.a.v.), Hz. Ali (r.a.)’ye anahtarı eski vazifeliye vermesini ve ondan özür dilemesini emretti. Yaşanan bu olay aynı zamanda Osman b. Talha’nın Müslüman olmasına sebep olmuştur”⁹⁸

5. et-Tevbe Sûresi 84. Ayet Örneği

وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَآ ثُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ

“Onlardan ölen olan birinin üzerine asla namaz kılma ve kabrinin başında da durma. Çünkü onlar, Allah’ı ve Peygamberini inkâr ettiler ve fasık olarak öldüler”.⁹⁹

Molla Cîven yukarıda geçen ayetin hangi sebeple nazil olduğunu şu şekilde ifade ediyor:

“Abdullah b. Übey öldükten sonra mümin oğlu Hz. Muhammed (s.a.v.)’in yanına gelip babasını defnetmek için gömleğini vermesini ve babasının namazını kılmasını rica etmiş. Hz. Muhammed (s.a.v.) gömleğini verip, cenaze namazı için yerinden kalkarken Hz. Ömer (r.a.) onun kötü taraflarını hatırlatarak münafık olduğu için buna itirazda bulunmuş; lâkin Efendimiz (s.a.v.) onun için faydası olmayacağını, fakat bu davranışı ölen kişinin kavminin görüp İslâm’ı kabul edebilirler diye yapacağını söylemesi ve namazı da kılması üzerine yüce Allah söz konusu ayetini nüzul etmiştir” Molla Cîven bu ispatla kâfirlerin namazının kılınmasının caiz olmadığını savunmuştur¹⁰⁰.

⁹⁸ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 198.

⁹⁹ et-Tevbe 9/84.

¹⁰⁰ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 323.

6. en-Nûr Sûresi 27. Ayet Örneği

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ

لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

*“Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere geldiğinizi farkettirin (izin alın) ve ev halkına selam vermedikçe girmeyin. Bu sizin için daha hayırlıdır. Her halde (bunu) düşünüp anlarsınız”.*¹⁰¹

Molla Cîven yukarıda geçen ayetin hangi sebeple nazil olduğunu şu şekilde ifade ediyor:

“İslâmiyet’in ilk yıllarında herkes izinsiz evlere girebiliyordu. Ensar kadınlardan birisi Hz. Muhammed’e gelip şöyle demiş: “Ey Allah’ın elçisi! Çok kez evlerimizde göz görmeyecek bir halde ya da avret yerlerimiz açıkken evimize birileri izin almadan girer, keşke bu yasaklansaydı” Ve bunun üzerine bahsi geçen ayet nazil olur”¹⁰²

Görüldüğü üzere Molla Cîven Tefsîrinde nüzûl sebebi rivayetlerine önem vermiş, Tefsîr ettiği âyetle ilgili nüzul sebebi rivayeti varsa bunu mutlaka kullanmıştır. Esbâb-ı nüzûl rivayetleri birden fazla olması durumunda bu rivayetlerden Ebû Hanîfe’nin görüşünü destekleyen rivayeti diğerine tercih etmiştir.

G. NÂSİH-MENSÛH

Sonra gelen bir ayetin, daha önce gelmiş olan bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırması nesih sayılır. Allah Teâlâ, insanlığın medenî ve kültürel açıdan gelişmesine ve bu gelişmenin doğurduğu ihtiyaçlara uygun olarak, gerektikçe yeni peygamberler ve yeni kitaplar göndermiş ve öncekilere ait bazı hükümleri yürürlükten kaldırmıştır.

Âyetleri hüküm itibarıyla ebedî olan Kur’ân-ı Kerîm’in bâzı ayetleri nüzûl sürecinde bu döneme mahsus olmak üzere diğer bazı ayetlerini nesh etmiştir.

¹⁰¹ en-Nûr 24/27.

¹⁰² Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 385.

1. Neshin Tanımı

مَا نُنْسخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسخُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Biz yerine daha iyisini veya bir benzerini getirmedikçe bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırmaz veya unutturmayız. Allah’ın her şeye güç yetirdiğini bilmez misin?”¹⁰³

وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنْزِلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

“Biz bir ayetin yerine onun hükmünü neshedecek başka bir ayet getirdiğimiz zaman -ki Allah göndereceği ayetleri çok iyi bilmektedir- onlar: "Sen iftiracının tekisin!" dediler. Hayır, hiç de öyle değil! Onların çoğu işin gerçeğini bilmiyorlar”.¹⁰⁴

Molla Cîven söz konusu iki ayetten nesihle ilgili üç kelimeyi bu konuda temel olarak almıştır. Bu kelimeler; nesih, inşa ve tebdildir. Cîven, bu üç kelimenin aşağı yukarı aynı anlamı ifade ettiğini savunmuş ve nesihten bahsederken şöyle söylemiştir:

“Neshin lügat anlamı tebdil yani değiştirmedir; şer’i (istilah) anlamı ise, kendi vehmimizin devam etmekte olduğunu takdir ettiği bir şer’i hükmün son bulmasıdır.”¹⁰⁵

Bu tarife göre ortada kullar tarafından uygulanmakta olan bir şer’i hüküm vardır ve bu hükmün devam eden süreçte de geçerli ve yürürlükte olduğu düşünülmektedir. İşte nesih bu nitelikteki bir hükmün son bulduğunun beyan edilmesinden ibarettir.

2. Mensuhun Çeşitleri

Molla Cîven, nesih konusunu açıkladıktan sonra, yeni hükmü taşıyan ayetin nasih; hükmü kalkan ayetin ise mensuh olarak adlandırıldığını ve Kur’an’daki mensuhun dört çeşit olduğunu dile getirir. Bunlar, (a) hem tilaveti hem de hükmü mensuh olan, (b)

¹⁰³ el-Bakara 2/106.

¹⁰⁴ en-Nehl 16/101.

¹⁰⁵ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 14.

yalnızca tilaveti mensuh, hükmü bâki olan, (c) yalnızca hükmü mensuh, tilaveti bâki olan ve (d) hükümdeki vasfın mensuh olmasıdır.

a. Hem Tilaveti (Metni), Hem de Hükmü Mensuh Olan

Hz. Aişe'den yapılan rivayete göre on emzirme ile ilgili âyet mensuktur. Bununla birlikte Ahzâb sûresinin iki yüz yahut üç yüz kadar ayetinin nesih suretiyle yetmiş üç ayete kadar inmiş olduğuna ve Talâk sûresinin de neshedilmeden evvel âyet sayısı bakımından daha fazla olduğuna dair rivayetler mevcuttur.

b. Tilaveti Mensuh, Hükmü Bâki Olan

Rivayete göre recm ayeti hakkında Hz. Ömer (r.a.); *“Hz. Muhammed (s.a.v.)’in zamanında Kur’an’dan bir ayet olarak okuyorduk, ama bugün mensuh sayıyoruz. Eğer, Ömer “Kur’an’dan olmayan bir ayeti Kur’an’a ekledi” diyeceklerinden korkmasaydım; onu kendi ellerimle eklerdim”* demiştir.

c. Hükmü Mensuh, Tilaveti Bâki Olan

Kâfirûn ve buna benzer sureler gibi.

d. Hükümdeki Vasfın Mensuh Olması

Soyutu somutlaştırmak yani geneli özelleştirmek anlamındadır. Örneğin, eğer ayet ayakların yıkanması gerektiği anlamını taşıyorsa mestlere mesh etme konusunda meşhur olan hadis de, söz konusu ayette kastedilen mestleri giyerken mesh edilmesi hükmünü gerektiriyor ve bu şekilde geneli sınırlandırıyor. Molla Cîven bu konu hakkında yorum yaparken, bunun İmam-ı Şafii’ye (r.a.) göre beyan, fakat bize göre nesih olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶

3. İnsâ

Molla Cîven bu konuyu da aşağıdaki şekilde ele almaktadır:

“İnsâ’nın anlamı; bir ayetin ezberinin kalpten izale edilmesidir. Bize, insada mensuhun unutulmasının şart olduğu, ancak nesihte şart olmadığı anlaşılıyor. Bazıları neshi tilavetle hükmün beraber kalkmasına veya tilavet hariç hükmün kalkmasına

¹⁰⁶ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 15.

yormuş ancak, insayı sadece lafzın izale edilmesine yormuşlardır; yani hükmün tespit edilip edilmemesi fark etmez. Bazılarıysa; neshin ancak emir ve nehiyde olabileceğini, haberde olamayacağını; fakat insa'nın haberde olmakla birlikte, emir ve nehiyde de olabileceğini; ancak tilavet izale edilse bile haberdeki anlamının izale edilmediğini savunmuştur"¹⁰⁷

4. Mezhep İmamlarının Nesih Konusundaki İhtilafları

a. Neshin Anlamı Açısından İhtilafları

Molla Cîven mensuhun çeşitlerini zikrederken neshin ilk üç türünde ihtilaf olmadığını söyler, ancak dördüncü türünü anlattıktan sonra, bunun mezhep imamları arasında ihtilafli bir konu olduğunu dile getirerek şöyle devam eder: *"Bu durum bize göre nesih, fakat İmam-ı Şafii'ye (r.a.) göre beyandır"*¹⁰⁸

b. Ayetin Mensuh Olup Olmadığı Konusundaki İhtilafları

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَمَنْ عُفِيَ
لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَّاءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَى بِكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ
عَذَابٌ أَلِيمٌ

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellekle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa, muhakkak onun için elem verici bir azap vardır".¹⁰⁹

¹⁰⁷ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 16.

¹⁰⁸ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 16.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/178.

Molla Cîven söz konusu ayette geçen “hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın (öldürülür)”ifadesini İmam Ebu Hanife’nin şu sözlerine değinerek açıklamıştır:

“Bu ifade, köleye karşılık hür, kadına karşılık erkek öldürülmesinin caiz olmadığına delâlet eder” ve “Mâide sûresi 45. Ayetteki “cana can” ifadesi, söz konusu ayeti (Bakara 178.) neshetmiştir”

Cîven, İmam-ı Şafii (r.a.)’ye göre köleye karşılık hür veya kadına karşılık erkek öldürülmesinin caiz olmadığını ve bu ayetin mensuh olmadığını söylemiştir¹¹⁰.

Mâide Sûresi 45. Ayet

وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“Tevrat’ta onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezadır). Kim bunu (kısası) bağışlarsa, kendisi için o kefarettir. Her kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimdirler”.¹¹¹

c. Kur’an’ın Sünnetle Neshedilmesi Konusundaki İhtilafları

Molla Cîven bu konudaki ihtilafları şöyle açıklar:

“Bizde Kitap (Kur’an-ı Kerîm), kitapla ve sünnetle neshedilebileceği gibi; sünnet, sünnetle veya Kitap’la da neshedilebilir. Fakat İmam-ı Şafii (r.a.)’ye göre; Kitap ancak Kitap’la ve sünnet de ancak sünnetle neshedilebilir” İmam Şafii (r.a.) bu sonuca da şu düşünceye dayanarak varmıştır:

“Eğer Kur’an sünnetle ve sünnet de Kur’an’la neshedilebilir dersek, inkârcılar o an; “Peygamber Allah’ın eksiklerini tamamlıyor, o yalancıya nasıl iman ederiz” diyecekler”

¹¹⁰ Molla Cîven, et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye, s. 17.

¹¹¹ el-Mâide 5/45.

Ama bize göre nesih bir hüküm değiştirmiyor, o sadece bir beyan (açıklama)dır. Yani Allah (c.c.) Peygamber (s.a.v.)’in sözlerini ve Peygamber (s.a.v.) de Rabbinin kelâmını açıklayabilir”¹¹²

5. Ayeti Ayetle Neshetmesi

a. el-Bakara Sûresi 115. ve 144. Âyet Örneği

وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ إِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

*“Doğu da Allah’ındır, Batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü oradadır. Şüphesiz Allah (’ın rahmeti ve nimeti) genişdir. O, her şeyi bilendir”.*¹¹³

Molla Cîven bu ayeti araştırırken, İbn Abbas (r.a.)’ın řu sözlerini dikkate almıştır:

“Bu ayet namaza dururken Kâbe’ye doğru yönlenmenin şart olmadığını ifade eder ve bu ayet kible ayetiyle mensuh olmuştur”

قَدْ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ

فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ

*“(Ey Muhammed!) Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu (yücelerden haber beklediğini) görüyoruz. İşte şimdi, seni memnun olacağın bir kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. (Ey Müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin. Şüphe yok ki, ehl-i kitap onun Rabblerinden gelen gerçek olduğunu çok iyi bilirler. Allah onların yapmakta olduklarından habersiz değildir”.*¹¹⁴

Molla Cîven, İbn Abbas (r.a.)’ın bu sözlerini dikkate alarak, buna şöyle bir ilavede bulunmaktadır:

¹¹² Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 15.

¹¹³ el-Bakara 2/115.

¹¹⁴ el-Bakara 2/144.

“Bu ayetten çıkarılan hükümlerden; kible belli olmadığı durumlarda veya karanlık bir gecede kible bulunamaz ise ya da nafile namazları kılarken herhangi bir tarafa yönelip kılınabileceği anlaşılmaktadır”¹¹⁵

b. el-Bakara Sûresi 183. ve 187. Âyet Örneği

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz”¹¹⁶

Molla Cîven yukarıda geçen ayeti açıklarken Süyûti’nin bu ayetle ilgili ifadelerine de önem vererek şöyle demiştir:

“İtkan sahibi şöyle der: “Bu ayet bizim orucumuzu onların orucuna benzetir; hâlbuki bizim orucumuz sabahtan akşama kadardır, ama onların orucu yatsıdan akşama kadardır. Bundan dolayı bu ayet Bakara sûresinin 187. ayetiyle neshedilmektedir”

أَحَلَّ لَكُم لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّقْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُمْ وَأَبْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُمْ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

“Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz. Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi ve tevbenizi kabul edip sizi bağışladı. Artık (Ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın ve Allah’ın sizin için takdir ettiklerini isteyin. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yiyin, için. Sonra akşama kadar orucu

¹¹⁵ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 24.

¹¹⁶ el-Bakara 2/183.

tamamlayın. Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz zamanlarda kadınlarla birleşmeyin. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bu sınırlara yaklaşmayın. İşte böylece Allah ayetlerini insanlara açıklar. Umulur ki korunurlar".¹¹⁷

Molla Cîven bu âyetin Tefsîrinde şu ifadeleri kaydeder:

"Ve bu ayet orucun sadece vacip olduğunu anlatmaktadır, bir benzetme hali yoktur diyenler de bulunuyor."¹¹⁸

c. el-Bakara Sûresi 184. ve 185. Âyet Örneği

أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ
مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizde her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. Oruç tutmaya güçleri yetenlere bir fakir doyumu kadar fidye gerekir. Bununla beraber kim gönüllü olarak hayır yaparsa, bu kendisi için daha iyidir. Eğer bilerseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır".¹¹⁹

Molla Cîven söz konusu ayetin mensuh olup olmadığını dair tetkikinin neticesinde kanaatini şu şekilde dile getirir:

"Demişler ki, bu ayet birisi oruç tutabilecek haldeyken orucunu kesip (durdurup), her gün için bir fakirin sabah ve akşam yemeklerini karşılamasının caiz olduğuna delâlet eder; hâlbuki öyle değildir. Bu ayet, bir sonra gelen ayetle (Bakara 185) mensuh olmuştur"

¹¹⁷ el-Bakara 2/187.

¹¹⁸ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 18.

¹¹⁹ el-Bakara 2/184.

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَن شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَيْكُم وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

*“Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur’an’ın indirildiği aydır. Öyle ise sizden Ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun. Kim o anda hasta veya yolcu olursa (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde kaza etsin. Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez. Bütün bunlar sayıyı tamamlamanız ve size doğru yolu göstermesine karşılık, Allah’ı tazim etmeniz, şükretmeniz içindir”.*¹²⁰

Böylece, orucun Ramazan ayını idrak eden (gören) herkes için vacip kılındığı anlaşıyor. Fakat şu şekilde yorumlayanlar da vardır:

“Bu ayet muhkemdir ve “Lâ” sözcüğü mukadderdir.”

Bu durumda fani şeyhin (yaşlı) meselesi tespit ediliyor ve mensuh olmasına da gerek kalmıyor ve anlamı da *“oruç tutmaya güçleri yetmeyenler bir fakirin sabah ve akşam yemeklerini karşılansınlar”* oluyor, diye eklemiştir.¹²¹

6. Ayetin Neshinde Sahâbe Kavline Dayanması

a. et-Tevbe Sûresi 41. ve 91. Âyetler Örneği

انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

*“(Ey mü’minler!) Gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkın, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır”.*¹²²

Bu ayetin Tefsîrini yaparken Molla Cîven şöyle der:

¹²⁰ el-Bakara 2/185.

¹²¹ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 18.

¹²² et-Tevbe 9/41.

“Bil ki bu ayet cihad konusundan bahsediyor ve gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkmayı emrediyor”

Sonra da *“hafiflik ve ağırlık”* ifadelerinden maksadın ne olduğunu açıklarken farklı görüşleri zikreder ve maksadın *“hastalık ve sıhhat”* olduğu göz önünde bulundurulduğu takdirde, İbn Abbas (r.a.)’a nisbet edilen görüşe dayanarak (bu ayetin sonra gelen bir başka ayetle (Tevbe 91) neshedildiği) ilgili ayetin mensuh olduğunu söyler.¹²³

لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا
عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

*“Allah ve Resulü için (insanlara) öğüt verdikleri takdirde, zayıflara, hastalara ve (savaşta) harcayacak bir şey bulamayanlara günah yoktur. Zira iyilik edenlerin aleyhine bir yol (zorunluluk) yoktur. Allah çok bağışlayan ve çok esirgeyendir”.*¹²⁴

Molla Cîven Tefsîrinde nesh konusuna büyük bir önem vermiş, ayrıca nesh ile ilgili nesh ve insâ’nın anlamı, mensûh’un dört çeşitini, mezheb imamlarının nesh konusunda ihtilafları, âyetin mensûh olup olmadığı gibi konuları güzelce anlatmış olduğunu görmekteyiz.

H. KIRÂAT ÇEŞİTLERİYLE TEFSİR ETMESİ

Kaynaklara göre ashâbın Resûlullah (s.a.v.)’tan kırâatı alış tarzları çeşitli idi. Onların arasında Hz. Peygamber’den bir kırâat alan olduğu gibi, iki veya daha fazlasını alanlar da vardı. Sahâbilerden kırâat öğrenen tâbiûn ve etbâu’t-tâbiîn’in okuma tarzları da doğal olarak farklılık arz ediyordu. İşte bu farklı okuma tarzları daha sonraları da aynı şekilde devam etmiş ve bunun sonucu olarak da birbirinden farklı kırâat tarzları ortaya çıkmıştı.¹²⁵

¹²³ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 318.

¹²⁴ et-Tevbe 9/91.

¹²⁵ Muhsin Demirci, *Tefsîr Usulü*, İstanbul, 2007, s. 132.

Kırâatler, fakihlerin hüküm istinbatında başvurdukları bir yoldur. Zira onlar, fikhî konularda içtihadta bulunurken kırâat ihtilaflarını göz önünde tutmuşlar, böylece bazen bir kırâat bir fakihin, diğeri de bir başka fakihin başvurduğu bir delil olmuştur. Meselâ, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ (Meselâ, *“Ey imân edenler!, Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın”*¹²⁶, âyetindeki (وَأَرْجُلَكُمْ) kelimesini Nâfi, İbn Âmir, el-Kisâî ve Hafs “lâm”ın kesresiyle okumuşlardır. Böylece bu kelime bir kırâate göre daha önce geçen (وُجُوهَكُمْ) kelimesi üzerine atfedilelerek abdest alırken ayakların yıkanmasına, diğer kırâate göre de (بِرُءُوسِكُمْ) üzerine atfedilip ayağın meshedilmesine hükmedilmiştir.¹²⁷

Bu nedenle özellikle hüküm istinbatına etki eden kıraat farklılıkları fakihlerin önemli kaynaklarından olduğu gibi müfessirler de eserlerinde bu türdeki kıraat farklarının âyetin manası üzerinde yaptığı değişikliği vermeye gayret etmişlerdir. Molla Cîven de Tefsîrinde kırâat farkları üzerinde hassasiyetle durmuş ve eserinde bunları vermeye özen göstermiştir.

1. en-Nisâ Sûresi 19. Ayet Örneği

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِيَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا

“Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkları müddedce onlara verdiklerinizin bir kısmını ele geçirmek için de

¹²⁶ el-Mâide 5/6.

¹²⁷ Muhsin Demirci, *Tefsîr Usulü*, s. 137.

*kadınlarınızı sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız (biliniz ki) Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz".*¹²⁸

Molla Cîven yukarıda geçen ayeti Tefsîr ederken âlimlerin bu konudaki ihtilaflarının farklı kıraatlerden kaynaklandığını zikrederek, zayıf rivayetleri şu şekilde tenkit eder:

Çoğunluğun okuyuşuna göre bu ayetteki “kerhen” kelimesinin “kef” harfi üstün ile gelir ve “kerâhet” anlamındadır. Hamza ve Kisâi ise “kef” harfinin ötresiyle “kürhen” şeklinde okumuşlardır ki bu da “ikrah” anlamındadır. Bu durumda “kadınlara zorla vâris olmayın” yani “kadınlar mecbur bırakılır ise yasak; mecbur bırakılmayıp kendi istekleri ile olursa yasak değildir” anlamı taşır. İkinci anlamda (zamme) kullanılırsa yanlıştır, Nisâ sûresi 22. ayet bu durumu açıklıyor ve bu hükmü yasaklıyor.”¹²⁹

2. el-Enfâl Sûresi 59. Ayet Örneği

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا إِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ

“İnkâr edenler asla öne geçtiklerini sanmasınlar. Çünkü onlar bizi aciz bırakamayacaklardır”.¹³⁰

Molla Cîven yukarıdaki ayeti açıklarken farklı kıraatlerden farklı yorumlara ulaşılabileceğini şöyle ifade etmiştir:

“Bu ayetteki “yehsebenne” fiilinin ilk harfi çoğunlukla “ye” ile okunur ve “İnkâr edenler sanmasınlar” anlamına gelir; ama fiilin ilk harfini “te” ile okuyanlar da var; bu şekilde okunduğunda ise; “sen sanma” yani “Ey Muhammed, onların öne geçtiklerini sanma” anlamına gelir. Sonuçta her iki şekilde de okunduğunda manası fazla değişmemektedir.”¹³¹

¹²⁸ en-Nisâ 4/19.

¹²⁹ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 172.

¹³⁰ el-Enfâl 8/59.

¹³¹ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 303.

3. el-Enfâl Sûresi 65. ve 66. Ayetler Örneği

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ أَلَنْ حَقَّقَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ

“Ey Peygamber! Mü’minleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi olursa, iki yüz kişiye (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir topluluktur. Şimdi Allah yükünüzü hafifletti, sizde zayıflık olduğunu bildi. O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) iki yüz kişiye galip gelir ve eğer sizden bin kişi olursa, Allah’ın izniyle (onlardan) iki bin kişiye galip gelirler. Allah sabredenlerle beraberdır.”¹³²

Molla Cîven yukarıda geçen ayetleri açıklarken farklı kıraatlerde nasıl yorumlandığını şöyle ifade eder:

“Söz konusu ayetlerde geçen “yekün” kelimesinin ilk harfi dört yerde de “ye” ile okunmuştur ve bu şekilde, “müzekker” olarak gelir fakat, İbn Kesir, Nafi’ ve İbn Âmir bu kelimenin ilk harfini “te” ile okumuşlardır ve bu durumda da, “ müennes” olarak okunur. Ancak, Basralılar “te” harfi ile sadece ilk iki yerde okumuşlar; son iki yerde ise “ye” harfi ile okumuşlardır; böyle okunması daha doğrudur ve her ikisine göre de emir edilmektedir.”¹³³

4. el-Mâide Sûresi 38. Âyeti Örneği

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

¹³² el-Enfâl 8/65, 66.

¹³³ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 304.

“Hırsızlık eden erkek ile hırsızlık eden kadının kesin ellerini, işledikleri suçun karşılığı ve Allah tarafından ibret verici bir ceza olmak üzere. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir”.¹³⁴

Molla Cîven bu âyeti açıklarken; “İmam Şâfiî bu âyetin direk anlamını kullanarak, hırsızlık yapan tekrar hırsızlığa döndüğü takdirde, birinci kere sağ eli, ikinci kere sol ayağı, üçüncü kere de sol elini kesilmesi gerektiğini söyler; çünkü âyette geçen (**ellerini**) ifadesi, sağ sol ayırmadan iki eli de kapsar” diye İmam-ı Şâfiî’nin görüşünü getirerek “ama bize göre ise, (**ellerini**) ifadesinden maksat sadece sağ elidir, çünkü İbn Mas’ûd’un kırâatında (**sağlarını**) olarak okunur, binâenaleyh biz onu (**sağ ellerini**) halinde açıklayıcı olarak kullanmaktayız” diye “ondan dolayı Hanefî mezhebine göre Kur’ân’da sol elin kesilmesine işaret eden bir delil olmadığını” söylemektedir.¹³⁵

II. MÜELLİFİN TEFSİRİNDEKİ BAZI FIKFÎ GÖRÜŞLERİ

A. HANEFÎ MEZHEBİNE MENSUBİYETİ

Molla Cîven neshin çeşitleri ile ilgili farklı görüşleri zikrettikten sonra Şafii mezhebine mensup olmadığını “Bu bize göre nesihtir fakat İmam Şafii’ye göre beyandır” ifadesi ile belirtmektedir.¹³⁶ Bunun yanı sıra o, Hanefî mezhebine mensup olduğunu eserinin bazı yerlerinde belirtmektedir.

a. Tevbe sûresinin 65. ayetinde bahsedilen sadaka verilmesinin vacip olduğu sekiz çeşit insan hakkındaki ihtilafları temel alarak, sadakanın ne şekilde verilmesi gerektiğini ve Hanefîlerin bu konudaki görüşlerinin Şâfiî’ye nispeten daha doğru ve isabetli olduğunu söyler. Buna da Hanefî mezhebinin en meşhur kitaplarından birini kaynak göstererek kendisini de Hanefî mezhebine mensup olduğuna şu ifadesiyle beyan eder:

¹³⁴ el-Mâide 5/38.

¹³⁵ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 244.

¹³⁶ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 320.

“Bu meselede bizimle Şâfiîler arasında, el-Hidaye vb. kitaplarda zikredilen meşhur bir hilaf vardır. Bu hilaf da şudur: Bize göre...”¹³⁷

b. Tevbe sûresinin 65. ayetinde geçen “er-rikab” ifadesini açıklarken, dört imamın bundan ne anladıklarını ve Ebu Hanife ile Şafiî’nin Mâlik ile Ahmed b.Hanbel’e karşı görüşte olduklarını söyler. Kendisini de Hanefî mezhebine mensup olduğunu şu sözleriyle ifade eder:

“er-Rikab ifadesi bize ve Şafiî’ye göre, sahibiyle belli bir paraya karşılık azat olabileceğine dair anlaşma yapmış ve kölelikten kurtulmak için yardıma muhtaç olan köledir (mükâteb). Mâlik ve Ahmed b.Hanbel’e göre ise zekat malıyla kölenin satın alınıp azat edilmesidir.”¹³⁸

B. EBÛ HANİFE’NİN GÖRÜŞLERİNİ SAVUNMASI

Molla Cîven en-Nisâ sûresinin 19-21. ayetlerini açıklarken söz konusu ayetlerin Ebu Hanife’nin görüşünü savunan deliller olduğunu şu sözlerle anlatmaktadır:

“Bu ayetler Ebu Hanife’nin bu konudaki ‘mehir ancak sağlam bir şekilde kılınan halvet ile gerçekleşir’ görüşünü savunmaktadır, çünkü Allah Teâlâ, eğer koca karısını onunla halvette bulunduktan sonra boşarsa mehri geri almasını kınamış.”¹³⁹

C. EBÛ YÛSUF VE MUHAMMED’İN GÖRÜŞLERİNİ ZİKRETMESİ

Tevbe sûresinin 60. âyetinde bahsedilen “Allah yolunda” ifadesini açıklarken, Molla Cîven, Hanefî mezhebinin meşhur imamı Ebû Yûsuf ve Muhammed’in bahsedilen kategoriye farklı yaklaşıtlarını şu şekilde anlatır:

“Ebû Yûsuf’a göre (Allah yolunda) ifadesinden maksadı genel anlamı öyle olduğundan dolayı (gâzilerdir), ama Muhammede göre ise (hacılardır).”¹⁴⁰

¹³⁷ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 321.

¹³⁸ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 321.

¹³⁹ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 173.

¹⁴⁰ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 321.

D. DİĞER MEZHEPLERE KARŞI TUTUMU

a. Mezhep İmamlarının Görüşlerini Zikretmesi

Nisa sûresinin 25. âyetinde geçen “ellerinizin altında bulunan imanlı genç kızlarınızdan, cariyelerinizden alsın” ifadesini anlatırken, görüşlerin farklılığının coğrafyaya göre değiştiğini şu şekilde söyler:

“Şu âyete göre, semâvî dinlere (kitaplara) tabi olan cariyelerle nikah kılınır, ondan dolayı hem Hicazlılar hem de Iraklılar bunu söylemektedir, ancak Iraklılar nikahlanacak cariye'nin mümin olmasını daha isabetli olduğunu söylemişler”

Yukarıda zikri geçen âyeti açıklarken, bu konudaki farklı görüşleri şu şekilde sıralar:

“Hür kadınlarla evlenmek için mümin olmaları şart olmadığına binâen, bize göre semâvî dinlere tabi olan cariyelerle evlenmek câizdir ve âyetin cariyelerin mümin olmalarına işaret etmesi, sadece müstehab olduğunu göstermektedir”.

İbn Abbas'ın:

“Allah'ın bu ümmete kolaylık nimetlerinden biri de, hür mümin kadınla evlenebileceğin bir durumda bile, cariyeye ile yada yahûdî veya hristyan bir kadınla evlenebilirsin” demiş olmasını ele alarak, Hanefiler ile Şâfiilerin görüşlerini şu şekilde karşılaştırır:

“Bize göre, mümin bir kadınla evlenebileceği bir durumda bile başkasıyla evlenebileceğinden dolayı, İbn Abbas'ın şu dediğini de biz delil olarak almaktayız, ama Şafiilerin bazıları hariç, semâvî dinlere mensup olan bir kadınla evlenebileceği bir durumda ise cariyeye ile evlenmek caiz olmadığını söylerler”¹⁴¹.

¹⁴¹ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*, s. 182.

Tevbe sûresinin 60. âyetinde bahsedilen (fakir) ile (miskin) kategorileri anlatırken, Molla Cîven mezhep imamlarının bu konuyla ilgili farklı görüşlerde bulunduklarını şu şekilde zikreder:

“Beled sûresinin 16. âyetinde (yahut toprağa serilmiş bir miskin (yoksul)) diye geçtiğinden dolayı, bize göre (fakir) kendisinin asgari ihtiyaçlarını karşılayabileceğinden dolayı dilenmeyen bir yoksul, ama (miskin) ise hiç bir şeyi olmadığından dolayı dilenen bir yoksuldan ibarettir, ama Şafiiler de Hz. Peygamber’in miskin olduğunu söylemesini ve dualarında da fakirlikten sıgındığını esas alarak, bizim görüşümüzün tersini söylüyorlar” der ve sonuçta da bu konudaki ihtilafların sadece lafzi olduğunu belirtir¹⁴².

b. İmam-ı Şâfiî’nin Görüşünü Tenkit Etmesi

Tevbe sûresinin 60. âyetinde bahsedilen sekiz kategori insana sadaka eşit olarak paylaşılması mı gerekir, yoksa herhangi birine verilse yeterli olacak mı, konusunu anlatırken, *Şerhü’l-Vikâye*’yi kaynak olarak alır, Ebû Hanife’nin görüşünü savunur ve Şâfiî’nin, sadakanın her sınıftan üç kişiye verilmesinin vâcip olduğunu söylemesini tenkit eder ve bu görüşü çok zayıf olduğunu söyler¹⁴³.

c. Şîa’nın Görüşlerini Tenkit Etmesi

Bakara sûresinin 223. âyetinde bahsedilen (istediğiniz gibi) ifadesini açıkladıktan sonra, Şîi ulemâ tarafından bu ifadenin nasıl yorumlandığını zikrederek, net ve sert tenkitte bulunuyor:

*“Allah saklasın bizi Râfızalardan, (istediğiniz gibi)’yı (istediğiniz yere) yani (ister ön isterseniz arka tarafa), olarak yorumlamışlar, halbuki burdaki ifadedden maksat yer değildir, bundan maksat haldir, yani (ister ayakta, isterseniz oturup veya yatarak)tır, ama yer olarak ancak tohum ekilebilecek yerdir, çünkü âyette bahsedilen (tarla)dan maksat orasıdır.”*¹⁴⁴.

¹⁴² Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 320.

¹⁴³ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 322.

¹⁴⁴ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü’l-Ahmediyye*, s. 79.

E. DEVLET BAŞKANINA İTÂAT HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ

en-Nisâ sûresinin 59. âyetini,

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى
اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

*“Ey îmân edenler! Allah’a itâat edin; resûle ve sizden olan ülü’l-emre (emir sâhibi idârecilerinize) de itâat edin! O halde bir şey hakkında ihtilâfa düşerseniz, Allah’a ve âhiret gününe îmân ediyorsanız, artık onu Allah’a ve resûle arz edin! Bu hem hayırlı, hem de netîce i’tibârıyla daha güzeldir”.*¹⁴⁵

Molla Cîven bu âyeti şu şekilde açıklar:

“Bu âyette Allah Teâlâ’nın evvel emirde kendisine, ardından rasûlüne sonrasında da emîre yani Müslümanları yöneten kimseye itâat edilmesinin gerektiğini buyurmaktadır”.

Emîre itâat etmenin vacip olduğunu emrettikten sonra emîrden maksadın ne olduğunu şu şekilde açıklar:

“Emîre itâat etmenin gerekliliği açıktır. Ancak emîrin kim olduğu hususunda ihtilâf söz konusudur. “İnsanlar tarafından tanınan, lider konumunda olan ‘halife’ vasfını taşıyan kimselerdir” tanımının yanı sıra esbâb-ı nüzûlde zikredildiği gibi “emîrden maksat ordu komutanıdır” şeklinde de açıklanır.

Her ne kadar emîr/lik tanım itibarıyla farklılık gösterse de emîre itaat mutlak mahiyette değil bilakis âdil olduğu müddetçe gerekmektedir. Nitekim söz konusu âyetten bir önceki âyette şöyle buyurulmaktadır:

¹⁴⁵ en-Nisâ 4/59.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ

بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

*“Şüphesiz Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah, her şeyi işiten ve görendir”.*¹⁴⁶

Yukarıdaki bahsi takiben Hz. Ali ve Muâviye arasında cereyan eden hadiselere değinen Molla Cîven, bu hadiselere yönelik tutumunu şu şekilde ifade eder:

“Emîre âdil olduğu müddetçe itaat edilir” beyanınız, mezhebinizin *“emîr âdil olmasa bile itâat edilmelidir”* görüşü ile çelişmiyor mu şeklinde bir itiraz gelirse buna cevabım şu şekilde olacaktır:

*“Emîr âdil değilse ancak hakkaniyetle hükmediyorsa itâat edilmeli aksi halde edilmemelidir. Nitekim sahâbe döneminde Hz. Ali ve Muâviye arasında vuku bulan hadiselerde toplum, Hz. Ali’nin haklı olmasına rağmen Muâviye’ye; tâbiûn döneminde ise âdil bir yönetici olmamasına karşın Haccâc’a ittibâ etmişti.”*¹⁴⁷

Sonuç olarak Molla Cîven’in Hanefî mezhebine sıkı sıkıya bağlı bir âlim olduğu görülmektedir. Nitekim Tefsîrinde âyetlerin anlaşılması ve Ahkâm istinbatında her zaman tercihinin Hanefîlikten yana yapmaktadır. Müellifin yaşadığı çevrenin Hanefî mezhebine mensup olması dikkate alındığında müellifin bu tercihi normal karşılanabilir.

¹⁴⁶ en-Nisâ 4/58.

¹⁴⁷ Molla Cîven, *et-Tefsîrâtü'l-ahmediyye*, s. 200.

SONUÇ

İslam âlimleri, Kur'an'da Ahkâm ifade eden âyetlerin önem vermiş ve sadece Ahkâm âyetlerini Tefsîr eden çok sayıda Tefsîr yazmışlardır. Müfessirler bu türdeki Tefsîrleri yaparken sırf Kur'an Ahkâmını ortaya koymak gayesi güttükleri gibi kendi mezhep görüşlerinin savunmasını da yapmışlardır. Hatta bu yön Ahkâm Tefsîrlerinde hâkim unsurlardan birisi olmuştur. Fıkîh Tefsîr olarak da adlandırılan Ahkâm âyetleri Tefsîrlerine en çok eğilen mezhep müntesipleri Mâlikîler olmuştur. Onları Hanefîler ve Şâfiîler takip etmiştir.

Hanefi mezhebinin görüşlerini savunmak üzere yazılan Ahkâm Tefsîrlerinden birisi de Molla Cîven tarafından yazılan et-Tefsîratü'l-Ahmediyye adlı Tefsîrdir. Molla Cîven, Hindistan'da İslam hakimiyetinin zirvede olduğu bir dönemde, 1638-1718 tarihleri arasında yaşamış, genç yaşta hocalığa başlamış, devrinin sultanına hocalık yapmış bir fakih'tir. et-Tefsîratü'l-Ahmediyye isimli Ahkâm âyetleri Tefsîrini yazmaya 16 yaşında iken başlamış, 1665 senesinde 27 yaşında iken son şeklini vermiştir. Molla Cîven bu Tefsîrinde klasik metotlara bağlı kalmış, ancak seleften gelen rivayetlere ağırlık vermiştir. Daha ziyade Hanefi mezhebini destekleyen görüşleri tercih etmiştir. Molla Cîven Ahkâm âyeti mefhumunu daha geniş ele almış ve Kelâm ilminin alanına giren âyetleri de Ahkâm âyeti olarak Tefsîr etmiştir.

Ayrıca bilgi kaynak olarak: Kur'ân-ı Kerim'i, hadisleri, selevin ictihadlarıyla birlikte ünlü islam bilginlerin görüşlerini kullandığını görmekteyiz, ancak hadisleri ve selev ictihadlarını aktarır ken Sıhah, Sünen ve b.s. gibi Hadis kitaplara dayanmadan, alimlerin kitaplarında hadise veya Selevin görüşüne verdikleri yoruma destek vererek veya tenkit ederek, Tefsîr ve Fıkıh kitapları kaynak olarak kullandığını görmekteyiz.

Âyetleri Tefsîr ederken, âyeti diğer bir âyetle Tefsîr etme metodunu kullanmış. Âyeti âyetle Tefsîr edilmesini diğer metodlara tercih etmiş ve bu metodu kullanır ken

maksadı, anlamı kapalı bir âyeti anlamı açık olan diğer bir âyetle açıklamak ve onunla birlikte içerdiği hükümlere daha detaylı bir şekilde ulaşmak olduğunu görmekteyiz.

Molla Civen'in âyeti Tefsîr ederken, anlamı kapalı olan âyeti açıklamak için başka bir âyeti bulmadıkça veya başka bir âyeti kullandıktan sonra ortaya çıkan bir hükmün daha net bir şekilde oturtmak için hadisleri kullanmış, ancak kullandığı hadisler "Sihâh" veya "Sünen" gibi klasik bir hadis kitaplardan olmamış, fıkıh ve fikhî Tefsîr kitaplarında kullanılan hadislerin müelliflerinin ve müellifleri getirdikleri islâm bilginlerinin görüşlerini savunarak veya tenkit ederek kullanmış. Hadislerle istidlâl eder ken hadisin sıhhatından daha fazla anlamına önem vermiş. İki farklı anlama sebep olan iki hadis gelir ken ikisini de güzelce açıklamış ve sonra Ebû Hanîfe'nin görüşüne daha yakın olan hadisi diğerine tercih etmiş olduğunu görmekteyiz.

Ayrıca nüzûl sebebi rivayetlere de çok önem vermiş, âyetin açıklamasında gerek var ken esbâb-ı nüzûl rivayetlerini kullanmış. Esbâb-ı nüzûl rivayetleri iki ve ya bir kaç farklı görüşe neden olur ken, Ebû Hanîfe'nin görüşüne yakın olan rivayeti diğerine tercih etmiş olduğunu görmekteyiz.

Molla Civen Tefsîrinde selefin Tefsîrine de özel bir yer vermiş, sahâbe ve tâbiûn'un ayrıca Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. İbn Abbas ve Hz. Hüzeyfe ve b.s., gibi sahâbe ve tâbiûn'un görüşlerini zikretmiş ve yararlanmış olduğunu, ve nesh konusuna büyük bir önem vermiş, ayrıca nesh ile ilgili nesh ve insâ'nın anlamı, mensûh'un dört çeşitini, mezheb imamlarının nesh konusunda ihtilafları, âyetin mensûh olup olmadığı gibi konuları güzelce anlatmış olduğunu görmekteyiz.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, I-XIV, Haydarâbâd 1382/1962.
- Atâî, Nev'îzâde, *Hadîkatü'l-hakâik fi tekâmîleti's-Şekâik*, İstanbul 1268.
- Altıkulaç, Tayyar, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVI, 455-457.
- A.S.Bazmee Ansari, "Djîvan", *El* (İng.), II, 558.
- A. S. Tritton, "al-Djurdjani", *El*, II, 602.
- Atar, Fahrettin, "Abdülaziz el-Buhârî", *DİA*, I, 186.
- Aybakan, Bilal, "Şâfiî", XXXVIII, 223-233.
- Aydüz, Davut, *Tefsîr Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsîr*, İstanbul 2004.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I-II, İstanbul 1972.
- , *Hedyyetü'l-ârifîn*, I-II, İstanbul 1951-1955.
- Baltacı Cahit, "Hamid Efendi, Çivizâde Damdı", *DİA*, XV, 460-461.
- Bebek Adil, "Hayâlî", *DİA*, XVII, 3-5.
- Bedir Murteza - Ferhat Koca, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", *DİA*, XXXIV, 264-266.
- Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukuki İslamiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul 1967.
- , *Tefsîr Tarihi*, I-II, Ankara 1955-1961.
- , "Neseî, Ebü'l-Berekât", *DİA*, XXXII, 567-568.
- Brockelmann, *GAL*, I, 345, *Suppl.*, I, 507.
- Demirci, Muhsin, *Tefsîr Tarihi*, İstanbul 2008.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul 2005.
- C. A. Storey, "Teftâzânî", *İA*, XII, 118-121.
- Cîven, Ahmed, *Nûrû'l-envâr* (Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Keşfü'l-esrâr* içinde), Beyrut 1406/1986.
- Çeker, Orhan, "Cîven", *DİA*, VIII, 35.
- Güngör, Mevlüt, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*, Ankara 1989.
- Ğazzî, Necmüddin, *el-Kevâkibü's-sâire bi-a'yânî'l-mietî'l-âşire*, I-III, Beyrut 1945.
- "Cürcânî", *İA*, III, 246.
- E. Chaumont, "al-shafîi", *El*, (new edition), IX, 181-185.
- F. Krenkov, "Tahavi", *İA*, XI, 628-630.
- Gümüş, Sadreddin, "Cürcânî, Seyyid Şerif", *DİA*, VIII, 134-136.

- Güngör, Mevlüt, "Cessâs", *DİA*, VII, 427-428.
- , *Cassas ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*, Ankara 1989
- Halil, Ahmed, "Kitâbü'l-Umm", *Mevsûatu't-turâsi'l-insâniyye*, Kahire 1971, IX, 131-152.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Kahire 1347.
- "Hamid Efendi", *Türk Ansiklopedisi*, XVIII, 438.
- H. Fleisch, "İbn al-Hâjib", *El*, III, 781.
- İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I-III, Beyrut ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*, I-IV, Kahire 1385/1966.
- , *Tehzîbü't-tehzîb*, I-XII, Haydarabad 1325.
- İbn Hallikân Şemseddin, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I-VI, Kahire 1948.
- İbnü'l-İmâd Abdullah, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I-VIII, ts.
- İbn Kemâl Şemseddin, *Tabakâtü'l-Ulemâi'l-Hanefiyye*, suleymaniyye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1031.
- İbn İyâs Muhammed, *Bedâiu'z-zuhûr*, I-IV, Kahire 1963.
- İbn Kutluboğa Zeynüddin, *Tâcü't-terâcim fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, Bağdâd 1962.
- İltaş, Davut, "Tahâvî", *DİA*, XXXIX, 385-388.
- İzmirî, M. Fazıl, *Mecmûatu tabakâtî'l-fukahâ*, Suleymaniyye Ktp., Nafizpaşa, nr. 1181/2.
- Kallek, Cengiz, "el-Hidâye", *DİA*, XVI, 471-473.
- Karaismailoğlu, Adnan, "Hüseyn Vâiz-i Kâşifi", *DİA*, XIX, s. 18.
- el-Kârî, Ali, *el-Esmârü'l-ceniyye fî'l-esmâi'l-Hanefiyye*, Süleymaniyye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1841, 101 varak.
- Katip Çelebî, *Keşfuzzunûn*, I-II, İstanbul 1941-1942.
- Kayapınar, Hüseyin, "Merğînani ve Eseri Hidâye", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1986, XXII/2, s. 26-41.
- Kehhâle, Ömer Rızâ *Mu'cemü'l-müellifîn*, I-XV, Dımaşk 1957.
- Kevserî, M. Zâhid, *Husnü't-tekâdî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsufi'l-Kâdî*, Humus 1388/1969.
- Kılıç, Hulusi, "İbnü'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 55-58
- Koca, Ferhat, "Mergînânî", *DİA*, XXIX, 182-183
- Kureşî, Abdülkâdir, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*, I-III, Kahire 1398.
- Leknevî, Abdülhay, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire 1324.
- Mahlûf, Muhammed, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâtî'l-Mâlikiyye*, Kahire 1349.
- Mecdi Efendi, *Hadâiku's-şakâik fî tercümeti's-Şekâik*, İstanbul 1269.

- Mihtâr, Ahmed b. Ahmed, *Muhtasar min tabakâti'n-necât*, Süleymaniyye Ktp., Yusuf Ağa, nr.374/3.
- M. Ebû Zehre, *aş-Şâfiî*, Kahire 1348.
- Milliot, Louis, *Introduction a l'étude du droit musulman*, Paris 1953.
- M. Hidayet Husayn, "Cîven", *îA*, III, 199.
- Moh. Ben Cheneb, "İbnülhâcib", *îA*, V, 856.
- Nüveyhiz, Adil, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, Beyrut 1988.
- O. Spies, "al-Djassas", *EI*, II, 496.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara 2013.
- Özen, Şükrü, "Sadruşşerîa", *DîA*, XXXV, 427-431
- , "Teftâzânî", *DîA*, XL, 299-308.
- R. Arnaldez, "al-Kurtubî", *EI*, V, 512-513.
- Safedî, Salâhuddin, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXII, Wiesbaden 1981-1983.
- Schacht. J., *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964.
- Sehâvî, Şemsüddin, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Beyrut ts.
- Serkis, Yûsuf, *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye*, I-II, Kahire 1346/1928.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden 1967.
- Siddik Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, III, Dimaşk 1978.
- Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'n-nuhât*, Beyrut ts.
- Sübkî, Tâcüddin, *Tabakâtü's-Şâfiyyetü'l-Kübrâ*, I-X, Kahire 1383/1964.
- Taşköprizâde, İslâmüddin, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul 1405/1985.
- , *Miftâhu's-saâde*, I-III, Kahire 1968.
- , *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2311, 53 varak.
- Temîmî, Takıyyüddin, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-fukahâi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, nr. 1908, 333 varak.
- W. Heffening, "Şâfiî", *îA*, XI, 268-272.
- , "Merğînânî", *îA*, VII, 761.
- , "Nesefî", *îA*, IX, 199-200.
- Yaran, Rahmi, "Siğnâki", *DîA*, 164-166.
- Yüce, Nuri, "Zemahşeri", *îA*, XIII, 509-514.
- Zeydan, Corcî, *Târîhu edebi'l-lüğati'l-Arabiyye*, I-IV, Kahire 1911.

Zübeyd, Ahmed, *el-Âdâbü'l-Arabiyye fî şibhi'l-karreti'l-Hindiyye*, I-II, (trc. Abdülmaksûd Muhammed Şalkamî [baskı yeri ve yılı yok]).

Zihnî, Muhammed, *Kitâbü't-terâcim*, İstanbul 1304.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-X, Kahire 1954-1959.